Қазіргі қазақ тілі
МОРФОЛОГИЯ
ЛЕКЦИЯ МӘТІНДЕРІ

Н М П И

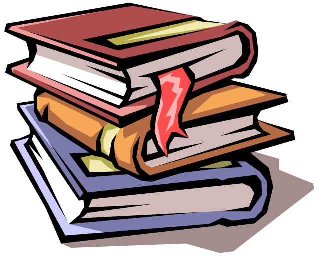

Науайы - 2007 ж.

ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ

ХАЛЫҚҚА БІЛІМ БЕРУ УӘЗІРЛІГІ

НАУАЙЫ МЕМЛЕКЕТТІК ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТЫ

Қазіргі қазақ тілі

МОРФОЛОГИЯ

ЛЕКЦИЯ МӘТІНДЕРІ

«Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының
аға оқытушысы Айменова Е.Р.

Науайы мемлекеттік педагогика институты
«Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының
2006 жыл 30 қыркүйек айындағы 2-сан
жиналысында бекітілген.

«Ә» деген одағай келіңдер «Ә» іске кірістік я іске кірісіңдер «Ә» деген ишаратты білдірсе, міне «Ә» деген одағай көрдіңдер ме, айтқаным осы еді не осы сияқтанған басқа мағынада қолданыла береді. Ауызекі тілде қане «Ә» міне «Ә» дегендердің орнына сыпайырақ қанікиіңіз, мінікиіңіз деп, мә «Ә» және «Ә» деудің орнына мәңіз «Ә» жәңіз «Ә» деп те айтылады.

Одағайлар екі т:рлі жағдайда ғана сөйлем м:шесі бола алады.

1. Одағайлар кейбір көмекші етістіктермен тіркесіп к:рделі м:шенің құрамына кіреді. Мұндай да көмекші етістік одағайды басқа сөздермен грамматикалық байланысқа т:сіретін дәнекер болып қызмет атқарады. Мысалы: «Ә» - т - те - ге - не - ай «Ә» деді ол таңдайын қағып Құқұр...р.р. Әй, Әй «Ә» десті :й ішінен екі дауыс дегендердегі одағайлар де етістігінің дәнекерленуімен, қайтті? не деді? қайтіп? деген сұрауларға жауап беріп, сөйлемнің м:шесі бола алады. 2. Одағай сөздер субстантивтеніп, т:рлі қосымшалар қабылдап, сөйлемнің қалыпты м:шесі болады. Мысалы: Аллаңнан ойбайым тыныш.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Одағай сөздер дегеніміз не?
2. Оның басқа сөз таптарынан өзіндік ерекшеліктері неде?
3. Одағайлар морфологиялық құрамына қарай неше топқа бөлінеді, олардың т:рлеріне мысалдар келтірің.
4. Одағайлар мағыналарына қарай қалай топтастырылады?
5. Одағайлар сөйлемде қандай қызмет атқарады?

Ә Д Е Б И Е Т Т Е Р:

1. А.Ысқақов. Қазіргі ана тілі. Морфология. Алматы, Ана тілі. 1991ж.
2. Ә.Төлеуов. Сөз таптары. Алматы, 2002ж.
3. К.Аханов. Тіл білімінің негіздері. Алматы, 1999ж.
4. К.Аханов. Грамматика теориясының негіздері. 1987ж.
5. С.Исаев. Қазіргі қазақ тіліндегі негізгі грамматикалық ұғымдар. Алматы. Рауан. 1998ж.

Қазақ тілі морфологиясы курсының зерттеу обьектісі мен мазмұны

Ж О С П А Р Ы:

1. Грамматика және оның салалары.
2. Морфология курсының зерттеу обьектісі мен мазмұны
3. Лексикалық мағына мен грамматикалық мағына.
4. Грамматикалық форма мен категориялар.
5. Қазақ тілі морфологиясының зерттелу тарихы

Тірек сөздер: әрбір тілдің өзіне тән грамматикалық амал-тәсілдерінің жиынтығы тілдің грамматикалық құрылысы деп аталады, грамматика ғылымы морфология және синтаксис болып бөлінеді, морфология -сөз және оның формалары туралы ілім, морфологияның негізгі обьектісі -сөз.

Адам өзара сөйлескенде жеке лексикалық сөз арқылы білдіруге болмайтыннеше алуан мағыналардың бәрін де тек грамматикалық амал-тәсілдердің көмегі арқылы ғана т:сінікті етіп айта алады. Әрбір тілдің өзіне тән грамматикалық амал-тәсілдерінің жиынтығы тілдің грамматикалық құрылысы деп аталады.

Грамматикалық құрылыс сөзге с:йенеді және сөз арқылы ғана көрніп отырады: сөзді таяныш етпейтін бірде-бір грамматикалық құрылыс болмайды. Грамматика ғылымы, тілдің грамматикалық құрылысын зерттегенде, өзінің тексеретін обьектісінің негізгі өзегі етіп сөзді және сөйлемді алады. Тексеру обьектілерінің осындай ерекшеліктеріне қарай грамматика ғылымы морфология және синтаксис деп аталатын ек салаға бөлінеді.

Морфология-сөз және оның формалары туралы ілім. Сөйлеу дағдысында әр сөз сөйлем ішіндегі өзге сөздермен белгілі заң бойынша әрқилы қарым-қатынасқа туседі де, әлденеше қилы өзгеріске ұшырап, әр алуан қызмет атқарады. Морфология осындай сөздерді жеке-жеке қарамай, жалпы сөз атаулыны алып, оларды белгілі топтарға бөліп, сол топ-топтың әрқайсысына жалпы грамматикалық сыр-сипатын анықтайды. Соның арқасында сөздердің әр тобының өзіне лайық жалпы грамматикалық мағыналары мен грамматикалық формалары айқындалады, сөз таптары ажыратылады, әр сөз табына тән категориялардың сыр-сипаттары ашылады. Осындай талдаулардың нәтижесінде сөздің жасалу, т:рлену, өзгеру ж:йелері, сөздің бөлшектенуі және олардың әрқайсысының грамматикалық мағыналары мен

қызметтері анықталады.

Синтаксис - сөз тіркесі туралы, сөйлем туралы ғылым. Сөйлеу дағдысы бойынша сөздер өзара белгілі бір ж:йемен тіркеседі. Сол тіркестердің де, сөйлемдердің де өз ж:йелері, өз заңдары болады. Морфология сөзді, сөздің тиісті бөлшектерін, олардың мағыналары мен қызметтерін талдаса, синтаксис сөйлемді, сөйлем ішіндегі тиісті сөз тіркестерін я жеке сөздерді, олардың қарым-қатынастары мен грамматикалық сыр-сипаттарын талдайды. Грамматиканың бұл екі саласы екі сара болып жіктелгенімен, олар да іштей бір-бірімен тығыз байланысты, тіпті екеуі бір б:тіннің екі бұтағы сияқты. Мысалы: Қызы едім Есімбектің атым Шұға~ Басталды бұл өлкеге атым шыға (Б.Майлин) деген сөйлемдердегі сөздерге жалпы грамматикалық талдау жасай бастасақ, ондағы сөздерді әрине морфология өз тұрғысынан, синтаксис өз тұрғысынан талдайды. Ал ондай талдау :стінде іс ж:зінде морфология синтаксистің ішіне еніп кетсе, синтаксис морфологияның ішіне еніп кетеді, демек, ол екеуі бір-біріне жәрдемдесіп, өзара селбесіп отырады.

Морфологияның зерттеу обьектісі-сөз. Сөз дегеніміз қыры мен сыры мол к:рделі грамматикалық категория. Белгілі бір ұғымның атауы ретінде қолданылатын дыбыстық комплексті сөз дейміз. Әрбір сөздің бір-бірімен байланысты екі жағы бар: оның бірі-сөздің сыртқы дыбыстық жағы, екіншісі сол дыбыстық жағы арқылы көрінетін я айтылатын ішкі мазмұны, мағына жағы.

Морфология сөзді оқшау алып қарамайды, оны басқа сөздермен байланысты қарап барып, олардың қарым-қатынастарын анықтайды. Бірақ морфология сөздерді, олардың қарым-қатынастарын сол тілдің қалыпты бір көрінісі, бөлшегі ретінде талдап, оларды бір-бірімен ұштастырып қарайды. Өйткені сөзден сөз тудыру, сөзді т:рлендіріп өзгерту, сөз бен сөзді жалғастыру сияқты амал-тәсілдер -әрі әбден қалыптасып орныққан, әрі :немі қолданылатын дағдылы, ж:йелі құбылыстар. Сол себептен морфология тіліміздегі әрбір жұрнақты, әрбір жалғауды я болмаса басқа бір морфологиялық құбылысты және олардың әрқайсысының формасын тілдің ж:йесімен байланысты, сол ж:йеден тарайтын және сол ж:йеге барып тірелетін заңды құбылыс деп қарайды. Мысалы: Қой жатыр, қойшы тыңдап тұрды елжіреп (Абай)~ Екі атты таныған Абайдың көңіліне ол аттың иелері т:сті (М.Әуезов) деген сөйлемдердегі бірінші сөйлемнен қой және қойшы сөздерін,екінші сөйлемнен атты және аттың сөздерін өзара бір-бірімен салыстырып және қойды, қойға, қойдан, қойлар, қойшылар, сондай-ақ, аттан, атқа, атты, атпен, атшы, атшылар сияқты сөздердің өзгерген т:рлерімен салыстырып қарасақ, олардың әрқайсысы әрі тіліміздің б:кіл грамматикалық ж:йесінен тарайтын, әрі сол ж:йеге сарқылатын өзара бір-бірінен байланысты грамматикалық құбылыстар екенін мойындаймыз.

болмайды. Одағайлар өздері жарыса, қабаттаса айтылатын сөйлемнен дауыс ырғағы арқылы оқшауланып, бөлініп тұратын сөздер. Мысалы: Қап, барлық еңбектері далаға кетеді-ау Бәсе, соны айтыңызшы.

Одағай сөздер көбінесе адам сезімінің алуан т:рлі к:йін білдіретін дыбыстар сияқты болып келеді. Бірақ олар жай ғана дыбыстар емес, жұртшылыққа әбден т:сінікті болып, белгілі дағды бойынша сөз ретінде пайдаланылатын дыбыстар. Олар жұртшылыққа т:сінікті болып қалыптасқандықтан жай ғана дыбыстардың қатарынан шығып белгілі сөзге айналған. Мысалы, Т:у, қандай тымырсық т:н.

Одағайлар негізгі және туынды болып екіге бөлінеді. Негізгі одағайларға: ау, па, ей, әй, я, уа, уау, уай, я, пай, ә, о, о8о, ой, әй, ие, а8а, ау, беу дегендер жатады. Бұл одағайлар қайталанып та қолданылады. Туынды одағайларға: мәссаған, бәрекелді, әттеген-ай, жәрекімалла, масқарай, о тоба, астапыралла, япырмай, ойпырмай, о дариға сияқтанғандар жатады. Олар әуел бастағы мағыналы сөздерден я сөз тіркестерінен бірігіп одағай сөздерге айналған. Мысалы: мәссаған деген одағайдың бастапқы төркіні -мә, саған, бәрекелді дегеннің төркіні дегеннен шыққан. Сөйтіп, одағайлар тек көңіл-к:йін білдіретін к:рделі дыбыстардан ғана емес, бастапқы кезде ақиқаттық мағынасы бар сөздерден де шығады. Одағайлардың дәлді мағынасы нақтылы сөйлей жағдайларымен байланысты контексте айқындалады, өйткені бір одағай сөздің өзі, қолданылу ерекшелігіне қарай әр сөйлемде әр т:рлі мағына береді. Демек бір одағайдың өзі бірде таңырқау, бірде с:йсіну, бірде ызалану, бірде ұнату, бірде ұнатпау сияқты жай-к:йлерді білдіріп ауысып отырады. Мысалы: Әй сол ма, тейірі, Әй байғұсым-ай, басын бастаса т:сіне кетесің-ау. Сөйтіп көңіл-к:йіне байланысты жоғарыдағы сияқты одағайлардың өздері әлденеше т:рге бөлінеді. Бірақ мағыналарының соншалық ауысып отырғандығынан оларды жіктеу тіпті қиын.

Бұлардан басқа тілімізде адамға арнай айтылатын: кәне, міне, әні, мә, жә, әйда, әй, тек , тәйт сияқты одағайлар да бар. Бұлардың мағыналары жоғарыдағы одағайлардан гөрі басқашалау. Демек, олардың кейбіреулері көрсету я тұсқау (кәні, міне, әні), кейбіреулері ұсыну (мә, айда), кейбіреулері тыю (жәй, тәй, тек, тәйт) мағыналарын білдіреді~ бұларды ишарат одағайлары деген дұрыс. Одағайлар ойды көріктендіріп, ырғақпен (интонациямен) айтылатын сөйлем емес, бірақ сөйлемге балама ретінде қолданылатын сөздер. Бірақ сөздер іштей м:шеленбейтін, синтаксистік жағынан басқа грамматикалық категориялардан оқшау тұратын, әлеуметтік қызметі мен мәні әбден т:сінікті болып қалыптасқан сөздер. Осы ерекшеліктеріне қарай, одағайлар адамның көңіл-к:йлерімен байланысты алуан т:рлі сезімдерді білдіретін лепті, сұраулы сөйлемдер ретінде қолданылады. Мысалы: қане

2. Одағайдың құрамына және мағынасына қарай т:рлері

3. Одағайдың сөйлемдегі қызметі

Тірек сөздер: одағайлар басқа сөз таптарының бірде-біріне ұқсамайтын өзіндік ерекшелігі бар сөз табы, одағайлар құрамына қарай негізгі және туынды одағайлар болып екіге бөлінеді, негізгі одағайларға а, о, а8а, ей, я, т. б. туынды одағайларғы мәссаған, астапыралла, жәракімалла, ойпырмай т.б сөздер жатады.

Одағай сөздердің мағыналық жағынан да, морфологиялық жағынан да өздеріне тәне еркшеліктері бар. Осымен байланысты одағайлардың жалпы сөз таптарының ішінде алатын орны айрықша. Одағай сөздер мағына жағынан заттың өзі туралы да, сыны, саны, қимылы туралы да, қимылдың жайы-к:йі туралы да ұғым бермейді. Олай болса одағайлар мағына жағынан зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, етістік, :стеу сияқтанған негізгі сөз таптарына тән сөздердің бірде-біреуіне ұқсамайды. Осындай ерекшеліктерімен байланысты одағай сөздер сөйлемде не тұрлаулы, не тұрлаусыз м:шелердің қызметтерін атқармайды, сөйлемдегі басқа сөздермен тікелей қарым-қатынасқа т:спейді.

Сонымен қатар, одағай сөздер т:рлі шылау сөздерге де ұқсамайды, өйткені шылау сөздердің өздеріне тән лексикалық мағыналары болмағанымен, сөйлемдегі басқа мағыналы сөздермен селбесіп, оларды өзара байланыстыратын грамматьикалық дәнекер болып қызмет атқарса, одағайларда бұл қасиет те жоқ. Одағайларға тән ерекшеліктер мыналар: 1) Одағай сөздердің мағыналары адамның әр т:рлі сезімімен байланысты шығатын дыбыстық ишараттарлы білдіреді. Мысалы: Мұны бастап ж:рген кім екен, ә, Япырмау, жастық деген қандай қызық дегендердегі ә, япырмау деген сөздер-одағайлар. Алғашқы сөйлемдегі ә к:діктенгендікті білдірсе, соңғы сөйлемдегі япырмау деген с:йсіну, шаттану жайын байқатады.

Адамның көңіл к:йі құбылмалы болатындықтан, одағай сөздердің көпшілігінің мағыналары да құбылмалы, ауыспалы демек, көп мағыналы болып келеді. Одағай сөздің дәл мағынасы сөйлемде айтылатын ойдың жалпы сарынына байланысты болады. Сөйлемде айтылатын ойдың аңғарына қарай, демек, бірде с:йсіну, бірде кею, бірде к:діктену, бірде өкіну сияқты алуан т:рлі сезім құбылыстарына қарай, одағай сөздердің айтылу ырғақтары да құбылып отырады. Мысалы: Әй, кім, барсыңҰ Уай, жарандар, мен бір ақыл айтайын ба Ұ деген сөйлемдердегі айтылған ойдың мағыналарына, қарай одағай сөздер де, дауыс ырғағы арқылы, сөйлеуші адамның көңіл-к:йін жарыстыра, қабаттастыра білдіріп тұр.

3. Одағай сөздер сөйлемнің басқа м:шелерімен грамматикалық жағынан байланыспайды, олай болса өзі жарыса айтылған сөйлемнің м:шесі

Морфология сөздің формасын да тексереді. Ал, сөздің формасы деген ұғымға сөздің негізгі т:бірі де, сөздің туынды, біріккен, қосарланған, әр қилы қосымшалар қосылған т:рлері де, сөз тіркестері де енеді. Екінші сөзбен айтқанда, сөздің формасы деген ұғым сөзден сөз тудыратын, сөз бен сөзді байланыстыратын тәсілдерді де, сондай-ақ сөзге қосымша мағына жамайтын тәсілдерді де қамтиды.

Тілдегі сөздерді грамматикалық мағыналарына, формаларына және қызметтеріне қарай топ-топқа бөліп топтастыру да, әр сөз табына тән категорияларды анықтау да морфологияның міндеті.

Сөз айналамыздағы зат я құбылыс жайындағы ұғымның атауы болса, ол атаудың қоғамдық өмірде өзіне телінген мағынасы болады. Бірақ ол мағына өзі атайтын затпен я құбылыспен тікелей табиғи байланыста болмаса да сол ұғымды білдіретін белгі я сол ұғымның мазмұнының бейнесі ретінде қалыптасқандықтан бір тілде сөйлейтін адамдардың бәріне де бірдей т:сінікті болады. Мысалы: тас, ағаш, топырақ деген сөздерді алсақ, олардың әрқайсысы -әрі нақтылы, әрі жалпы атау. Өйткені ағаш деп көз алдымыздағы белгілі бір нақтылы ағашты да, сондай-ақ жалпы ағаш атаулыны да атай береміз.

Әрбір сөздің өзге сөздермен қарым-қатынасқа т:спей жеке-дара тұрғандағы нақтылы я негізгі мағынасы, әдетте лексикалық я тура мағынасы деп аталады.Тілдің сөздігі осындай әр алуан мағыналары бар сөздерден құралады.

Тіліміздегі сөздерді грамматикалық топтарға бөлу рәсімі оларға грамматикалық тұрғыдан қарап, соған сәйкес категориялық сыр-сипаттарын анықтаудан туған. Мысалы: Кен асылы - жерде, сөз асылы - елде. Елде болса ерінге тиер~ Ауылда болса ауызға тиер. Тау тауға қосылмас, адам-адамға қосылар деген сөйлемдердегі жерде, елде, ауылда, ерінге, ауызға, тауға, адамға сөздері мен тиер, қосылар сөздерін грамматикалық тұрғыдан салыстырып топтауымызға әбден болады. Мысалы: жерде, ауылда, елде, ерінге, ауызға, тауға, адамға деген сөздердің лексикалық мағыналарында айырмашылық болса да, бұл жеті сөздің алғашқы :шеуінің (жерде, елде, ауылда) грамматикалық мағыналарында да өзара іштей әлдеқандай бір жалпылық барлығын аңғару қиын емес, бұл сөздердің бәріне тән жалпы грамматикалық мағына жатыс септік жалғауы арқылы байланысса, ал ерінге, ауызға, тауға, адамға сөздеріндегі жалпы грамматикалық мағына барыс септігінің жалғауы арқылы топтанып айтылып тұр. Жалпы грамматикалық мағыналары жағынан бірыңғай болып келетін жоғарыдағыдай сөздерді зат есімдер деп атап бір топқа бөлеміз.

Екінші топтағы тиер, қосылар деген сөздердің лексикалық мағыналары басқа-басқа бола тұрса да, екеуінде де іс-әрекетті я амал-

қозғалысты білдірулерімен байланысты ортақ бір жалпы мағына бар. Бұл жалпы мағына оларға жалғанып тұрған есімшенің -ар, -ер қосымшасынан тіпті айқын көрініп тұр. Сондай-ақ осы сөздерді ешбір іріктеместен тисе, қосылса, тиген тәріздендіріп бірдей өзгерте беруімізге де болады. Іс-әрекетті білдіретін бұл сияқты сөздердің бәрі де етістік деп аталатын сөз табы категориясына жатқызылады, өйткені олардың әрқайсысына есімше, көсемше, етіс, шақ секілді грамматикалық категориялардың қай-қайсысы да жат емес.

Сөздің лексикалық мағынасына тікелей байланысатын, осындай жалпы грамматикалық мағыналарын, сондай-ақ жалпы грамматикалық мағыналарды білдіретін формаларды грамматика ғылымы зерттейді.

Лексикалық мағынада, грамматикалық мағына да бір сөздің бойында жарыса өмір с:ре береді. Мысалы: Бала баланы көрсін деген сөйлемдегі :ш сөзді алсақ, алғашқы екі сөздің лексикалық мағынасы бір болғанымен, грамматикалық мағыналарында өзгешеліктер бар. Бұл екеуінің грамматикалық мағыналарындағы жалпы ұқсастықтар мыналар:екеуі де зат есім, екеуі де жекеше мағынаны білдіреді. Ал ол екеуінің грамматикалық мағыналарындағы өзгешелік сол екі сөздің сыртқы т:рлеріндегі айырмашылыққа байланысты. Әрине, бала сөзінен баланы сөзінің -ны бөлшегі артық. Осы артық бөлшек екінші сөздің тек сыртқы т:ріне ғана емес, грамматикалық мағынасына да өзгешелік енгізіп тұр. Демек баланы сөзінде жоғарыда айтылған грамматикалық мағынасынан басқа қосымша табыс септіктің мағынасы да бар.

Сөздің нақтылы лексикалық мағынасымен жарыса отырып, сол лексикалық мағынаны айқындай саралай т:сетін я сөйлемдегі басқа сөздермен қарым-қатынасқа т:су нәтижесінде туатын жалпы мағынасын грамматкиалық мағына дейміз.

Грамматкиалық мағына сөздің т:рленуі арқылы да, сөйлемдегі басқа сөздермен қарым-қатынастары арқылы да айтылады. Мысалы: Бетім барда бетіме кім шыдар деп, Кімі паңдау келеді, кімі тантық деген сөйлемдердегі бетім және бетіме, кім және кімі сөздері өзара т:бірлес, олардың тұлғаларында ұқсастық та, айырмашылық та бар. Өйткені бетім және бетіме, кім және кімі сөздерінің грамматикалық мағыналарында да, грамматикалық формаларында да айырмашылықтар бар.

Қазақ тілінде грамматикалық мағына тудыратын сөздердің бір тобы өте, тым, аса, нағыз, дәл, т.б. сияқты к:шейткіш сөздер. Мысалы: өте жақсы, тым жұпыны, дәл өзі деген сөз тіркестерінде өте, тым, дәл деген сөздер жақсы жұпыны, өзі дегендердің мәнін к:шейте т:сетін граммтикалық мағына :степ тұр.

Тіліміздің грамматикалық құрылысы ж:йелі сала-сала граммтикалық құбылыстардан тұрады. Ал сондай әрбір грамматикалық

т:су:шін қолданылатын(-қой,-ғой,-ды,-ді,-ты,-ті)демеуліктері жатады.

4. Шектік демеуліктер белгілі бір нәрсеге іс - әрекетке, амалға, сын-сипатқа, мезгілге т.б. шек қоя тұжырымдап айту :шін қолданылады. Ондай демеуліктердің қатарына -қана, -ғана, -ақ шылаулары жатады. Мыс: Мыңнан аса жылқыны :ш - ақ адам бағады.

5. Болжалдық демеуліктерге -мыс, -міс және - ау шылаулары жатады. Мысалы: :йлесер едік деп айтады - мыс.

у. Болымсыздық демеуліктер. Т:гіл демеулігі зат есім, сын есім, сан есім, есімдер қимыл атауларына тіркесіп болымсыздық мағына жамайды. Мыс: Жазғы ауыл т:гіл, қысқы қыстауды да бірге салдық.

u. Қомсыну демеулігіне екеш шылау ғана жатады. Ол тіркесетін сөзге қомсыну, кемсіну тіпті кейде мұқату сияқты мағыналық реңктер :стейді. Бұл шылау көбінесе есім сөздерге тіркеседі де, олардан :немі кейін тұрады. Мысалы: Құс екеш құста балапанын ұядан қияға ұшырып :йретеді.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Көмекші сөздер дегеніміз не, оның қандай т:рлері бар ?
2. Шылау сөздерге анықтама беріңдер, басқа сөздерден қандай айырмашылықтар бар?
3. Жалғаулықтарға қай сөздер жатады, қандай т:рлері бар?
4. Септеуліктер туралы не білесіз,шылаулардың септіктерге қатысы қандай?
5. Демеулік шылауларға қай сөздер жатады , демеуліктердің қандай т:рлері бар?

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. К.Аханов. Грамматика теориясының негіздері. Алматы, 1ou5ж.
2. Исаев С. Қазақ тіліндегі негізгі грамматикалық ұғымдар. Алматы,.1oo2ж
3. Сарыбаев Ш. Қазақ тіліндегі еліктеуіш сөздер. Алматы, 1oo0ж
4. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология 1oo2ж.
5. Төлеуов Ә. Сөз таптары. Алматы, 1oo0ж
у. Жубанов Х. Исследования по казахскому языку. Алматы

ОДАҒАЙ ОДАҒАЙДЫҢ ТҮРЛЕРІ

Ж О С П А Р Ы :

1. Одағай туралы жалпы сипаттама

ұғымдардың атауларына, сан есімге, есімдікке және -қан, -ған формалы есімшелерге тіркесіп, негізінде мезгілдің я мекеннің белгілі бір арлық шегін білдіреді. Мысалы: Жанар оны :йіне дейін шығарып салды.

ә) қарай, таман септеуліктері барыс септіктегі зат есімге, соның ішінде мезгіл атауларына, көмекші есімдерге, есімдіктерге және :стеу сөздерге тіркесіп, белгілі бір мекендік бет алыс пен бағытты және мезгілдік орайды білдіреді. Мысалы: Ол :йіне қарай ж:рді.

б) Өзара мағыналас салым, тарта, жуық, таяу сияқты септеулік шылаулар да өздері тіркескен негізгі сөздердің барыс септік формасында тұруын қажет етеді. Мыс: К:зге салым туған ауылды ойлады.

3) Шығыс септікті меңгеретін септеуліктер.

а) Гөрі септеулігі зат есіммен, есімдікпен, кейде -қан, -ған формалы есімшелермен тіркесе қолданылып, бір затты я құбылысты екінші бір затқа салыстырып, таңдау, талғау :шін жұмсалады.

ә) Бері септеулігі негізінде мезгілдік шектің басталуына, кейде тұтас қамтылуына байланысты ұғымды білдіреді, көбінесе мезгіл атауларына, есімдіктерге және -қан, -кен формалы есімшелерге тіркесіп уақыттың я мерзімнің басталу шегін аңғартады.

б) Кейін септеулігі зат есімге мезгіл арауларына, есімдіктерге, қимыл атауларына -ған, -қан формалы есімшелерге тіркесіп белгілі бір фактінің соңынан болатын мекендік я мезгілдік ұғымды білдіру :шін қызмет етеді және соң, артынан сөздерімен мағыналас болып келеді.

4. Көмектес септікті меңгеретін септеуліктер қатар, бірге шылаулары. Олар өзара мағыналас септеуліктер. Олар белгілі бір іс-әрекеттің басқа бір әрекетпен қабаттаса жарыса жасалуын аңғартып қоса деген сөз бен мәндес формада тудырады.

Демеуліктер. Демеуліктер деп өздері тіркесетін сөздерге әр қилы қосымша реңктер жамайтын сөздерді айтамыз. Лексика-граматикалық мағыналары жағынан демеулік шылаулар сұраулық, шектік, нақтылық, к:шейткіш, болжалдық, болымсыздық, қомсыну демеуліктері болып бөлінеді.

Сұраулық демеуліктер а) -ма, -ме, ба, -бе, па, -пе демеулігі зат есіммен, сын есіммен, :стеумен, етістіктің бұйрық, ашық, шартты райлары және қимыл атауы есімше көсемше формалары мен тіркесіп қолданылады. Мысалы: Ерте ме кеш пе пайдаға ма зиянға ма сен де барыңды бересің.

К:шейткіш демеуліктерге ау, ай, ақ, да, те шылаулары жатады. Олар сөйлемде берілетін ойға не ондағы жеке сөздер мен сөз тіркестерінің мағынасына қосымша к:шейткіш мән жамау жұмсалады. Мысалы: Аяғын бір сәнмен тым - ақ жеңіл басады.

3. Нақтылық демеуліктерге жеке сөздер мен сөз тіркестерінің мағыналарын сөйлемде айтылатын ойды нақтыландыра, тұжырымдай

құбылыстың екі жағы болады: біріншісі-сол құбылыстың белгілі ұғымды я т:сінікті білдіретін ішкі жағы демек мазмұны яғни грамматикалық мағынасы, екіншісі-сол мазмұнды, яғни грамматикалық мағынаны қалай я не арқылы білдіретін сыртқы жағы, демек, грамматикалық тәсілі.

Грамматикалық құбылыстың өзіне тән грамматикалық мағынасы мен сол мағынаны білдіретін грамматикалық тәсілі :немі бірлікте болады. Грамматикалық мағына грамматикалық құбылыстың мазмұны болса, грамматикалық тәсіл сол мазмұнды білдіретін формасы.

Міне сондай жалпы грамматикалық мағыналарды білдіретін грамматикалық амал-тәсілдер грамматикалық формалар деп аталады.

Қандай грамматикалық мағына болса да, оның өзіне тән грамматикалық формасы болады, керісінше қандай бір грамматикалық форма болса да оның өзіне тән грамматикалық мағынасы болады. Тілдегі сөздердің грамматкиалық мағыналары мен грамматикалық формаларының бірлігінен және солардың жинағынан тілдің грамматикалық құрылысы туады.

Грамматикалық категория ретінде танылатын грамматикалық құбылыстың өзіне тән жалпы грамматикалық мағынасы және сол мағынані білдіретін дербес грамматикалық формасы болуға тиіс. Мысалы тәуелдік категориясының қазақ тілінде және жалпы басқа т:ркі тілдерінде өзіне тән жалпы грамматикалық мағынасы және сол мағынаны білдіретін өзіне лайық грамматикалық формасы бар. Грамматикалық категория тікелей сөйлемдегі сөздерге және сөз тіркестеріне тән жалпы грамматикалық мағынамен байланысты болады. Жалпы грамматикалық категориялар ішінара морфологиялық және синтаксистік категориялар болып екіге бөлінеді. Грамматиканың морфология атты тарауы морфологиялық категорияларды тексереді дел синтаксис тарауы синтаксистік категорияларды тексереді. Морфологиялық категория деп жеке сөздердің өзгерілуі арқылы туатын жалпы грамматикалық мағыналарды айтамыз. Мысалы: Жар қабаққа иін тіресе салынған сарайлар, мастерскойлар, складтар, көмір атжалдары, барактар, ұзын-ұзын мойындар :лкен қаланың бір шетіне ұқсайды деген сөздерді сарай, мастерской, склад, атжал, барак, мойын сөз дерімен салыстырсақ әрине, олардың сыртқы морфологиялық формаларынан көптік мағына жеке я даралық мағына аңғарылады.

Тілдегі өзіне тән грамматкиалық формасы бар жалпы грамматикалық мағына грамматкиалық категория деп аталады. Тілден тыс ешқандай грамматикалық құбылыс болмайтыны сияқты, тілдегі сөздерден тыс грамматикалық категориялар да өмір с:ре алмайды. Өйткені сөздің өзі болмаған жағдайда ол сөздің мағынасы туралы да,

өзгерісі туралы сөз болуы м:мкін емес. Сондай-ақ жалғанатын негіз болмаса қосымшалардың бірде-біреуі өздігінен тұрып ешқандай мағына да бере алмайтыны оның қызмет атқару қабілеті де болмайтыны былай тұрсын, өздері де болмас еді. Солай болса грамматикалық категориялар тілде топ-топқа бөлініп, белгілі сөз таптарына тән оларға телулі болады.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Грамматика ғылымының негізгі салалары қандай ?
2. Морфологияның зерттеу обьектісі не ?
3. Қазақ тілінің морфология курсын зерттеген ғалымдар кімдер ?
4. Сөздің лексикалық мағынасы дегеніміз не?
5. Грамматикалық мағына қалай жасалады?
6. Грамматикалық форма дегеніміз не?
7. Грамматикалық категориялар дегеніміз не, олар қалай жасалады?

Ә Д Е Б И Е Т Т Е Р:

1. А.Ысқақов. Қазіргі ана тілі. Морфология. Алматы, Ана тілі. 1оо1ж.
2. Ә.Төлеуов. Сөз таптары. Алматы, 1оі2ж.
3. К.Аханов. Тіл білімінің негіздері. Алматы, 1оuіж.
4. К.Аханов. Грамматика теориясының негіздері. 1оuіж.
5. С.Исаев. Қазіргі қазақ тіліндегі негізгі грамматикалық ұғымдар. Алматы. Рауан. 1ооuж.

СӨЗДІҢ МОРФОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰРАМЫ

Ж О С П А Р Ы :

1. Морфемалар туралы т:сінік.
2. Т:бір морфемалар мен қосымша морфемалар.
3. Қосымша морфеманың т:рлері.
4. Т:бір морфема мен қосымша морфемалардың бір-бірінен айырмашылығы.

Тірек сөздер:Сөздің лексикалық я грамматикалық мағынасын білдіретін бөлшегі морфема деп аталады, морфемалар т:бір морфема және қосымша морфема болып екіге бөлінеді, т:бір морфема сөздің одан әрі қарай бөлшектеуге келмейтін лексикалық мағынасы бар бөлшегі, қосымша морфема т:бір морфемаға қосылып оған қосымша мағына :стейтін морфемалар. Мысалы, біл, ас дегендер т:бір де, ал білім, астық дегендердегі -ім, -тық дегендер қосымша морфемалар.

у) Ұштастырғыш жалғаулықтарға ал, ендеше, ал ендеше, олай болса шылаулары жатады. Мұндай жалғаулықтар мағына жағынан біріне-бірі орай қолданылатын екі жай сөйлемді ұштастырып байланыстыру :шін жұмсалады да, бірінші сөйлемнен кейін іле екінші сөйлемде айтылатын ойды бастау :шін дәнекер есебінде қызмет етеді. Мысалы: Мал-д:ниенің иесі осы кісі.

Септеуліктер. Септеуліктер деп обьекті мен обьектінің не предикаттың арасындағы т:рлі грамматикалық қатынастарды білдіру :шін қолданылып, белгілі бір жақсы септік жалғауын меңгеріп тұратын көмекші сөздерді айтамыз. Септеуліктер өздері тіркесетін есімдерге, субстантивтенген өзге де атаушы сөздерге себептік, бағыт-тық, мақсаттық, көмектік, қайталау, талғау, ұқсату сияқты әр қилы грамматикалық мағыналарды жамап тыңғылықтандырып отырады.

1) Атау септікті меңгеретін септеуліктер а) :шін септеулігі негізінде атау септік формасындағы зат есімдер мен есімдіктер мен -с, -ыс, -у формалы қимыл атауларымен, -мақ, -мек, -ған формалы есімшелермен тіркесіп жұмсалады да, оларға көбінесе себеп, мақсат, арнау мағыналарын жамайды. Мысалы, Сатай ылғи ас берген ауылда даяшы болу :шін туғандай еді.

ә) Сайын септеулігі зат есімдермен өте-мөте мезгіл атауларымен және -ған формалы есімшелермен тіркескенде ол сөздерге даралау, саралау мағынасын :стейді. Мысалы, Басқалар бізден :лгі алсын деп жиналыс сайын қанша қақсадым.

б) Сияқты септеулігі сөйлемде зат есімнен, есімдікпен, қимыл атауларымен, тұйық етістікпен және -ған, -атын формалы есімшелермен тіркесіп қолданылады да, негізінде ұқсату мағынасын білдіреді. Мысалы, Украйна жырлары да қазақ жірлары сияқты арнаулы әнмен айтылады.

в) Туралы септеулігі көбінесе зат есімнен, есімдік және қимыл атаулымен тіркесте белгілі бір хабар, ой, пікір зат я іс-әрекет жөнінде айтылатынын аңғартады. Мысалы: Десятник Гаврилов туралы сенімен ақылдасайын деп едім.

г) Арқылы септеулігі зат есіммен, есімдікпен және қимыл атауымен тіркесіп, оларға {көмегімен}, }жәрдемімен} деген сияты қосымша мағына :степ, б:тіндей тіркес белгілі бір сатылық ұғымдарды білдіреді. Мысалы: Әуе труба арқылы келеді.

u) Шамалы, шақты, қаралы септеуліктері негізінде сан есімдермен тіркесіп қолданылады да, санның негізгі ұғымына жуық, тарта деген сияқты мөлшерлік мағына :стейді. Мысалы: Әскерше киінген он шақты адам топтала қалды.

2. Барыс септікті меңгеретін септеуліктер.

а) Шейін (дейін) септеулігі зат есімге, көбінесе мезгілдік

ә) Және жалғаулығы да бір т:рлі формадағы жалаң я к:рделі зат есім, сын есім, есімдік, етістік сияқты атаушы сөздерді ыңғайластыра байланыстырады.

б) Әрі жалғаулығы белгілі бір заттың я құбылыстың бойында болатын әр т:рлі қасиеттер мен солардың әр алуан іс-әрекеттерін ыңғайластыра байланыстыру :шін жұмсалады.

в) Да, де, та, те шылауы әрі жалғаулық, әрі демеулік есебінде қолданылады. Жалғаулық ретінде қолданылған да өзара бір-бірімен ыңғайласатын екі сөздің не сөз тіркестерінің, сондай-ақ, салалас я сабақтас құрмаластардың құрамдарындағы жеке сөйлемдердің байланысуына, жалғасуына дәнекер болып қызмет етеді.

2. Талғаулықты жалғаулықтар сөйлемде зат есім, сын есім, етістік және басқа атаушы сөздер арқылы жасалып, салаласа жалғасқан м:шелердің бірінен соң бірін я талғап, я таңдап, кезектестіріп, я біріне-бірін қарама-қарсы қойып айту :шін қолданылады.

ә) Сабақтастырғыш жалғаулықтар. Сабақтастырғыш жалғаулықтар тек құрмалас сөйлемдердің құрамдарындағы жай сөйлемдерді бір-бірімен жалғастырып байланыстырып, солардың ара-қатынасын анықтап көрсету :шін жұмсалады.

1) Қарсылықты жалғаулықтар негізінде бұрынғы сөйлемде айтылған ойға, соңғы сөйлемдегі ойдың мағына жағынан қарама-қарсы екенін аңғартуға дәнекер болады. Оларға бірақ, алайда, әйтсе де, әйткенмен, с:йтсе де, сонда да т.б. сияқты қарсылық мәнді жалғаулықтар жатады. Мысалы: Өзі де білуге тиіс, дегенмен сіз ескерте салыңыз.

2) Себептік жалғаулықтар салалас құрмалас сөйлемдердің құрамдарындағы соңғы жай сөйлем бұрынғы сөйлемдегі айтылатын ойдың себебін білдіру :шін арнаулы дәнекерлер есебінде қызмет етеді.

3) Салдарлық жалғаулықтар салалас құрмалас сөйлемдердің арақатынасын білдіру :шін, яғни басыңқы сөйлемде айтылатын іс-әрекеттің, амалдың нәтижесі я салдары екенін білдіретін дәнекер есебінде жұмсалады. Оларға сол себепті, сондықтан шылауы жатады. Мс, Ербол әннің сөзін ұнатты, сондықтан кейде әнге қосылып кетеді.

4) Шарттық жалғаулықтар басыңқы және бағыныңқы сөйлемдердің бір-біріне жалғасуына дәнекер есебінде қолданылады. (егер, егерде, алда-жалда) Мысалы: Егер Айбол болмаса М:сәпір :й болудан қалған болған еді.

5) Айқындағыш жалғаулықтарға яғни, демек шылаулары жатады. Олар я жеке сөздерді я сөз тіркестерін, я жеке сөйлемдерді бір-бірімен жалғастырады да, алдыңғы сөз тіркес не сөйлем арқылы айтылатын ойды кейінгі сөз, тіркес не сөйлем арқылы не баяндауға, не айқындауға дәнекер сөздер есебінде қызмет етеді. Мысалы: Мен Магниткаға өткен кезде, яғни Талғатбектен бір жыл кейін келдім.

Әрбір сөздің өзіне тән тұлға-тұрпаты болады. Сол тұлға-тұрпаттың арқасында әрбір сөз бір б:тін тұлға ретінде қызмет етеді. Ал, сөздің тұлға-тұрпаты оның лексикалық және грамматикалық сипаттарымен байланысты. Осы себептен сөздер морфологиялық құрылысы жағынан әр қилы болып келеді. Ал, сол әр қилылық, әрине сөздердің құрамдарының әр қилы болуына байланысты да, сөздің құрамының т:рлі-т:рлі болуы оның бөлшектеріне байланысты. Мысалы, Айтылар сөз айтылды ғой ... бірақ нені айтсаң да, ойлап айт... айтатыныңды айт деген сөйлемдерде айт, айтылар, айтылды, айтсаң, айтатыныңа деген формалар қолданылған. Осы төрт сөздің біріншісінде т:бірге әуелі -ыл бөлшегі, одан кейін -ар бөлшегі (айт-ыл-ар) қосылған~ екінші сөзге т:бірге әуелі -ыл, одан соңды -ды бөлшектері (айт-ыл-ды) қосылған~ :шінші сөзде әуелі -са, одан кейін -ң бөлшектері (айт-са-ң) қосылған, төртінші сөзде әуелі -атын, одан кейін -ың одан соң -ды бөлшектері (айт-атын-ың-ды) қосылған. Бұл сөздерге де бәріне бірдей ортақ айт деген т:бірге жамалған әрбір жеке бөлшек өзінше қосымша мағыналар :стеген.

Сөздің лексикалық я грамматикалық мағыналарын білдіретін бөлшектері **морфемалар** деп аталады.

Морфеманың да өзіне тән мағынасы және өзіне тән сыртқы дыбыстық формасы болады. Ендеше, морфема деп сөздің өзіне тән мағынасы бар ең ұсақ бөлшегін айтамыз.

Сөздің морфологиялық құрамындағы морфемалардың мағыналары мен қызметтері бірдей емес.

Морфемаларды ең алдымен т:бір морфема және қосымша морфема деп негізгі екі т:рге бөлуге болады. Жоғарыдағы мысалдағы айт деген морфема т:бір морфема болады. Ал, оларға қосылған -ыл (айтыл), -ар(айтылар), -са(айтса), -ң(айтсаң), -ды(айтылды), -атын(айтатын), -ың(айтатының), -а(айтатыныңа) морфемалары қосымша морфемалар.

Т:бір морфеманы да, қосымша морфеманы да әрі қарай м:шелеуге болмайды.

Т:бір морфема-сөздің әрі қарай бөлшектеуге келмейтін ең т:пкі негізі. Т:бір морфема сөздің негізгі лексикалық мағынасын білдіреді. Т:бір морфема қатыспаса, қосымша морфеманың бірде біреуі яки қатыспаса, қосымша морфеманың бір де біреуі яки бірнешеуі қосылып та ешқандай мағынаны білдіре алмайды және сөз де бола алмайды. Т:бір морфема өздігінен жеке тұрып дербес сөз бола алады. Мысалы, бас, тіл, бер, қос морфемаларын алсақ, олардың әрқайсысы әрі т:бір морфема, әрі жеке сөз бола алады. Ал бастық, тілші, келісім, қолтықта деген сөздерді алсақ, олар-құрамында т:бір морфемалары да, қосымша морфемалары да бар сөздер. Бұлардың құрамында т: бір морфеманың негізгі мағынасы да, қосымша морфемалар арқылы да жамалған :стеме я қосымша

мағыналары да бар. Т:бір морфема қайталанып та, қасарланып та, бірігіп те, тіркесіп те жеке сөз ретінде жұмсала береді. Мысалы, :лкен-:лкен, көше-көше, ата-ана, қарлығаш, жаздыг:ні, жиырма бес, көк ала т.б.

Қосымша морфема деп т:бірге қосылып, оған қосымша мағыналар :стейтін морфемаларды айтамыз. Қосымша морфемалар өз ішінде жұрнақтар, жалғаулар және қосалқы деп аталатын 3 топқа бөлінеді. Бұл қосымшалардың жұрнақтар деп аталатын т:рі жалаң сөздерді жасау :шін қолданылады да, қосалқы деп аталатын т:рі сөз тіркестері мен құранды сөздерді жасау :шін қолданылады. Ал, жалғаулар деп аталатын т:рі жұрнақтар мен қосалқы сөздер арқылы жасалған жалаң және к:рделі сөздерді бір-бірімен байланыстыру :шін қолданылады.

Қосымша морфемаларда мағыналық дербестік те, тұлғалық дербестік те болмайды. Өйткені қосымша морфемада жеке тұрғанда өзіне тән арнаулы дербес мағына болмайтындықтан, ол т:бірдің қатысынсыз жеке-дара қолданылмайды. Бір морфеманың дыбыстық бірнеше варианты болады. Мысалы, атты кісі, с:тті сиыр, сауулы інген, елеулі мәселе, білімді студент дегендегі -ты, -ті, -лы, -лі, -ді бөлшектері - бір морфеманың әр алуан т:рлері.

Жолы бірді жолдас дейді. Ауыр асу, қиын к:ндер бар алдымызда. Жолдаспыз сол жолда. Бірге асамыз сол асудан деген сөйлемдердегі жолы, жолдас, жолдаспыз, жолда деген сөздерін және асу, асамыз, асудан сөздерін алайық. Бұлардың бірінші тобының т:пкі морфемасы -жол да, қосымша морфемалары -ы (жолы), -дас, -пыз, -да~ екінші тобындағы сөздердің т:пкі формасы -ас деген сөз, ал қосымша морфемалары -у, -а, -мыз, -дан.

Осы жол деген т:пкі морфемаға қосылып тұрған қосымша морфемаларды ауыл, ел, жер, қалам, майдан сияқты есім сөздерге жапа-тармағай жалғай беруге болатын тәрізді, ас деген сөзге қосылып тұрған қосымша морфемаларды төс, бас, қос, жаз, соқ тәрізді етістік сөздерге керегінше жалғап, қолдана беруге болады. Бірақ алдыңғы топқа жалғанатын қосымша морфемалар соңғы топтағы сөздерге тікелей жалғанбайтыны сияқты, соңғы топқа жалғанатын қосымша морфемалар бұрынғы топтағы сөздерге тікелей жалғанбайды.

Міне, осындай ерекшеліктерден жалпеы морфема атаулыға, олардың т:р-т:рлеріне тән сыр-сипаттары келіп ышғады. Ол сыр-сипаттары мынадай:

1. Т:бір морфемалар мен қосымша морфемалар бір-бірінен парықсыз емес, олардың қарым-қатынастары белгілі бір заңдарға с:йенеді, олар өзара бір-бірімен талғап тіркеседі. Қосымша морфемалар т:бір морфемалардың грамматикалық қасиеттері жағынан бірыңғай, біркелкі болуын қалап, олардың белгілі-белгілі топ-тобына ғана жалғанады. Мысалы, -па, -саң, (қоспа, қоссаң), морфемаларын тек етістіктерге ғана тікелей жалғасақ, -ы, -да, -дан (басы, қолда, жолдан) морфемаларын тек есім сөздерге ғана тікелей жалғай аламыз, керісінше жалғай алмаймыз.

Олардың бірқатары сөз бен сөздің араындағы грамматкаилық байланыстарды айқындау :шін қызмет етсе, бірсыпыра шылаулар сөз тіркестері мен сөйлемдердің арасындағы байланысты айқындау :шін дәнекер болады. Ал кейбіреулері жеке сөздер мен сөз тіркестерін немесе сөйлемдерді анықтау, толықтау :шін я қосымша реңк беру т.б. мақсаттар :шін қолданылады. Міне осындай грамматикалық қызметтеріне қарай шылаулар :ш топқа бөлінеді. Олар : септеуліктер, жалғаулықтар, демеуліктер.

Жалғаулықтар дербес лексикалық мағыналыр дерексізденген, бірақ өздеріне тән ерекше семантикалық мағыналары мен абстракт грамматикалық қызметтері бар шылау сөздер. Жалғаулықтар өзара тең бірыңғай сөздердің, бірыңғай сөз тікр естерінің және бірыңғай сөйлемдердің араларындағы әр қилы қатынастарды білдіреді. Жалғаулықтар ең кемі өзара тең екі сөзге не екі сөз тіркестерінен бірдей қатысты болады. Мысалы~ қыс пенен жаз, к:н менен т:н, тақ пенен жұп, жақсылық пен жамандық болды сегіз.

Қазақ тіліндегі жалғаулықтардың табиғатына көз жіберсек олардың жалпы даму жолы төмендегі бағытта болғанын бағдарлауға болады. 1) Дербес мағыналы атаушы сөздер негізгі мағыналарынан айрылып, сөз бен сөзді, сөз тікрестерін не бірыңғай жай сөйлемдердің байланысу жолы мен арақатынасын білдіретіндей болып десемантикаланады. Мысалы, Ақырған соң байғұстар әрі тұрды,қалтасына қолын салып мойын бұрды. 2) Кейбір жалғаулықтар белгілі бір т:бір сөздерге қосылып қолданылатын әр қилы қосымшалармен :немі жұмсала - жұмсала келіп сол формаларда әбден тұрақталып көнелену арқылы әрі тұлғасы өзгермейтіндей халге жетіп, әрі мағынасы солғындап делексикаланып, бірте-бірте жалғаулықтарға айналған.

Жеке сөздер мен сөйлемдерді байланыстыру қабілеті жағынан жалғаулықтар: салаластырғыш, сабақтастырғыш болып екі топқа бөлінеді. а) Салаластырғыш жалғаулықтар бірыңғай жеке сөздер мен сөз тіркестерін және бірыңғай сөйлемдерді байланыстарады да, солардың өзара байланысу жолдары мен қатынастарын көрсететін салаластырушы жалғаулықтар іштей ыңғайластық және талғаулықты болып екі салаға бөлінеді.

1. Ыңғайластық жалғаулықтар өзара ыңғайласып құралатын, тең дәрежедегі сөздер мен сөз тірестерін жалғастырды да, солардың ыңғайласқан қатынасын білдіреді.

а) Мен (бен, пен, менен, бенен, пенен) жалғаулығы негізінде байланысқан есім сөздерді, қимыл атауларын және кейбір субстантив - тенген сөздерді бір-бірімен байланыстырады.

оларға жәрдемші болып қызмет атқаратын сөздерді айтамыз. Өз алдына жұмсалмай , өзге сөздермен тіркесіп ғана қолданылатындықтан, көмекші сөздер тек атаушы сөздермен салыстыру арқасында ғана жеке - дара сөз есебінде бөліне алынады. Мысалы: Бақанас өзені мен Жәнібек екі арасы тай шаптырымдай-ақ жер деген сөйлемдегі мен, -ақ сөздері лексикалық мағыналары жағынан да, грамматикалық қызметтері жағынан да атаушы сөздерден өзгеше.

Көмекші сөздер ең алдымен атаушы көмекшілер және шылаулы көмекшілер деген екі топқа бөлінеді. Атаушы көмекшілер өздері тіркесетін атаушы сөздерге қосымша лексика - грамматикалық мағына :стейді. Мысалы: :й іші, тау асты, оқып бер деген к:рделі формалардың әрқайсысының соңғы компоненттері алғашқы компоненттерінен қосымша лексика-грамматикалық мағына жамап тұр. Бұл к:рделі формалардың құрамдарындағы көмекші сөздері әрине, біркелкі емес. Өйткені олардың алғашқы екуінің құрамындағы іші, асты сөздері лексикалық мағыналары тек солғындаған көмекші есімдер болады да, олар семантикасы жағынан да, т:рлену :лгісі жағынан да, қызметі жағынан да зат есімдерге әрі ұқсас, әрі жақын болумен қатар, :немі сол есімдермен тіркесіп жұмсалады. Ал бер, ал сөздері лексикалық мағыналары солғындаған көмекші етістіктер болғандықтан, семантикасы жағынан да, т:рлені :лгісі жағынан да, қызметі жағынан да, негізгі етістіктерге әрі ұқсас, әрі жақын болумен бірге, :немі сол етістіктермен тіркесіп қолданылады. Осыған орай, көмекші сөздердің бұл тобы іштей көмекші есімдер және көмекші етістіктер деген екі салаға бөлінеді.

Шылау сөздер дегеніміз-ішкі мазмұндары жағынан да, сыртқы формалары жағынан да, сондай-ақ қызметтері жағынан да өздерінің бастапқы шыққан төркіндерінен біржола қол :зіп, әрі осы аталған негізгі :ш белгі жөнінен де дербестіктерінен айрылып, өз алдына категория болып қалыптасқан және жалпы көмекші сөздер тобына негізгі ұйытқы есебінде қызмет ететін сөздер.

Шылау сөздер өздері тіркескен негізгі сөздердің мағыналарын я толықтырып, я анықтап, оларға әр қилы реңктер жамап, айқындай т:сіп отырады. Шылаулар - сөз бен сөздің немесе сөйлем мен сөйлемнің араларын байланыстыру, құрастыру :шін қолданылатын өздері тіркескен сөздерінің ұғымдарына әр қилы реңктер :степ, оларға ортақтасып тұлға жағынан тиянақталған лексика - грамматикалық мағынасы бар сөздер. Шылаулардың бойындағы қалыптасқан негізгі қасиеті - грамматикалық мағынасы бар сөздер. Шылаулардың бойындағы қалыптасқан негізгі қасиеті - грамматикалық мағыналар. Өйткені шылаулардың грамматикалық мағыналары лексикалық мағыналарына қарағанда әлдеқайда басым болады. Тіліміздегі шылаулардың бәрінің де атқаратын қызметтері бірдей емес.

2. Қай қосымша қосылса да және қанша қосымша қосылса да, т:бір морфема тұлға жағынан өзгермейді, :немі бірқалыпта сақталып отырады. Ал қосымша морфема тұлға жағынан тұрақсыз, демек т:бір морфеманың ерекшеліктеріне қарай орайласып, өзгеріп отырады. Мысалы, айтылады, айтылар, айтылғандықтан, айтылмақшы, айтыңдар, айтысыңдар т.б.

3. Бір т:рлі қосымша қай т:бірге және қанша т:бірге жалғанса да олардың әрқайсысына әр т:рлі мағына :стемейді, олардың бәріне де жалпы бір т:рлі ғана мағына :стейді. Мысалы, айтса, сатса, оқыса, жатса дегендегі –са морфемасы т:бірлердің бәріне бір ғана шарттық мағынасы :стесе, мектебім, інім, дәптерім, жолым дегендердегі -ім морфемасы олардың бәріне де тек бірінші жаққа тән тәуелдеу мағынасын ғана жамайды.

4. Бір т:бір морфемаға қажетіне қарай бірнеше қосымша морфема жалғана береді. Бірақ ондай жағдайда қосымша морфемалар бірінен соң бірі, қалай болса солай қосыла бермейді, тілдің ішкі заңдарына лайық, белгілі бір ж:йе бойынша рет-ретімен тіркеседі. Мысалы, малшыларымыздағы деген есім сөздің т:бір морфемасы мал, оған әуелі -шы, екінші -лар, :шінші -ымыз, төртінші -да, бесінші -ғы морфемалары қосылған. Бұл сөздің қосымша морфемаларының орындарын ауыстырып тіркестіруге болмайды, өйткені қосымша морфемалардың да әрқайсысының өзді-өзінің білдіретін тиісті мағынасы, алатын тиісті орны, атқаратын тиісті қызметтері бар.

Сөйтіп т:бір морфема мен қосымша морфеманың мағыналарындағы ең негізгіайырмашылық мынау: морфеманың мағынасына әрі нақтылық, әрі дербестік тән болып, сол мағына тікелей т:біәрдің өз бойында болады, қосымша мағынаның мағынасына тым әрі жалпылық, әрі дербестігі жоқтық тән болып, сол жалпы абстрактілік мағына тек сөздің құрамында ғана тиянақты болып анықталады.

Тілімізде т:бір морфемалар сан жағынан көп те, қосымша морфемалар олардан әлдеқайда аз.

Сөздің құрамы сияқты морфемалар да ж:йелі құбылыстар. Оладың ж:йелі құбылыс екендіктерін т:бір мен қосымшалардың өзара қатынастарынан да көруге болады. Мысалы, есімшенің -ған, көсемшенің - ғалы қосымшалары тек етістік т:бірлеріне ғана жалғанады да, есім сөздерге жалғанбайды. Керісінше -шыл, -шіл қосымшасы тек зат есімге жалғанып (сауықшыл) сын есім тудырса, -м, -ым, -ім қосымшасы етісткітен зат есім тудырады (білім, төзім). Аналар, інілер дегендердегі -лар, -лер қосымшасы аталған заттар жеке-дара емес, бірнешеу я көп екендіктерін білдіріп тұр. Мысалы, жылқы, жылқышы және жылқышылық сөздерінің негізгі т:бірі бір болғанымен, :шеуінің лексикалық мағынасы :ш т:рлі, жылқы дегеніміз-мал, жылқышы

дегеніміз оны бағушы адам, жылқышылық дегеніміз-жылқы бағу кәсібі.

Мағыналары мен қызметтеріне қарай сөзден сөз тудыратын және сөзден жаңа форма тудыратын қосымшалар жұрнақтар деп, сөз бен сөзді байланыстыратын қосымшалар жалғаулар деп аталады. Сөз тудыратын жұрнақтар өзі қосылып айтылған сөздерінен жаңа туынды сөз жасайтын болғандықтын лексика-грамматикалық категория қатарына жатады, форма тудыратын жұрнақтар өзі қосылып айтылған сөздің белгілі бір сөз тобына тән грамматикалық қызметін анықтау :шін қолданылатын болғандықтан функциональды-грамматикалық категория қатарына жатады.

Жұрнақтар мен жалғаулардың бір-бірінен ажырайтын шегі бар. Ол шек жұрнақтар мен жалғаулардың мағыналарында ғана емес, қызметтерінен де айқындалып тұрады. Мысалы, жалғаулар сөйлем ішіндегі сөздердің араларындағы әр қилы аса жалпы қатынастарды білдіріп, олардың т:р-т:рлерінің көрсеткіштері есебінде қызмет етсе, жұрнақтар ол қатынастарды білідрмей тек өздері жалғанған сөздерге жаңа лексикалық мағыналар :стеумен ғана тынады. Олардың бір-бірінен ажырайтын тағы бір шегі қолданылу аясына байланысты. Мысалы, жұрнақтар қаншалықты көп сөздерге жалғанғанмен, ол сөздер бір сөз табының немесе сол сөз табына тән бір категорияның аясында ғана тұйықталып қалып отырады, ал жалғаулар олай тұйықталмайды, олардың өрісі кең. Мысалы, тәуелдік, септік, көптік жалғаулары тек зат есімдерге ғана емес, субстантивтенген сөздердің бәріне де жалғана береді. Сол сияқты жіктік жалғау да сөйлемде баяндауыш болатын сөздерге талғамай тіркесе береді. Сонымен сөз тудыратын қосымшалар мен сөз бен сөзді байланыстыратын қосымшалардың бір-біріне ұқсас жалпы жақтарымен қатар, бір-бірінен ерекшеленетін жалқы жақтары да бар.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Морфема дегеніміз не, т:рлері қандай?
2. Т:бір морфема дегеніміз не?
3. Қосымша морфема және оның т:рлеріне жалпы сипаттама берің.
4. Мағыналары мен қызметтеріне қарай жұрнақтар неше топқа бөлінеді?
5. Жалғаулардың қызметі қандай?

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. К.Аханов. Грамматика теориясының негіздері. Алматы, 1ou5ж.
2. С.Исаев. Қазақ тіліндегі негізгі грамматикалық ұғымдар. Алматы, Ана тілі. 1oo2ж.
3. А.Ысқақов. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. 1oo2ж.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1) Еліктеу сөздер дегеніміз не ?

2) Еліктеу сөздердің қандай т:рлері бар ?

3) Еліктеуіш сөздер дегеніміз не, олар қалай жасалады ?

4) Бейнелеуіш сөздер қалай жасалады?

5) Еліктеу сөздер морфологиялық құрамына қарай нешеге бөлінеді?

у) Туынды еліктеу сөз жасайтын қандай жұрнақтар бар?

u) К:рделі еліктеу сөздер қалай жасалады?

i) Еліктеу сөздер дыбыстық ерекшеліктеріне қарай қандай топтарға бөлінеді?

o) Еліктеу сөздер сөйлемде қандай синтаксистік қызмет атқарады ?

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. К.Аханов. Грамматика теориясының негіздері. Алматы, 1ou5ж.
2. Исаев С. Қазақ тіліндегі негізгі грамматикалық ұғымдар. Алматы, 1oo2ж
3. Сарыбаев Ш. Қазақ тіліндегі еліктеуіш сөздер. Алматы, 1oo0ж
4. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология 1oo2ж.
5. Төлеуов Ә. Сөз таптары. Алматы, 1oo0ж

у. Жубанов Х. Исследования по казахскому языку.Алматы.1 oo5г.

КӨМЕКШІ СӨЗДЕР ШЫЛАУЛАР

Ж О С П А Р Ы :

1. Көмекші сөздердің жалпы сипаттамасы
2. Шылау және оның т:рлері
3. Жалғаулықтар және оның т:рлері
4. Септеуліктер
5. Демеуліктер

Тірек сөздер: көмекші сөдер мағыналы сөздермен тіркесіп ғана оларға жәрдемші қызмет атқаратын сөздер, шылаулар - өздерінің бастапқы шыққан төркіндерінен біржола қол :зіп, өз алдына категория болып қалыптасқан, жалпы көмекші сөздер тобына ұйытқы есебінде жұмсалатын сөздер, шылауларға жалғаулық, септеулік, демеуліктер жатады. Мысалы: және, әрі, да, та, мен, дейін, қарай, ма, ме, т.б.

Көмекші сөздер деп нақтылы лексикалық мағыналары я әр т:рлі дәрежеде солғындап, я б:тіндей жоғалып, сөйлегенде жеке-дара тұлға есебінде қолданылмай, тек мағыналы сөздермен тіркесіп қана жұмсалып,

туынды формаларының не қайталануы не қосарлануы арқылы жасалған т:рлерін айтамыз. К:рделі еліктеу сөздер компоненттерінің формаларына қарай оларды мынадай негізгі төрт топқа бөлуге болады:

1. Арс - арс, быж - быж, г:р - г:р, дір - дір.
2. Арс - ұрс, шарт - шұрт, шалп - шұлп.
3. Арбаң - арбаң, алшаң - алшаң, ербең - ербең.
4. Арбаң - ербең, арбаң - тарбаң, адыраң - едірең.

Еліктеу сөздерден өзге сөз таптарына тән басқа да жаңа сөздер жасалады. Мысалы: тарсыл - д:рсіл, к:рсіл сияқты зат есімдер -ыл, -іл жұрнағы арқылы тарс, д:рс, к:рс деген еліктеу сөздерден жасалған.

Еліктеу сөздердің синтаксистік қызметін сөз еткенде, екі т:рлі мәселе баяндалуға тиісті: Оның бірі - еліктеу сөздердің өздерінен басқа қандай сөздермен тіркесетіні екіншісі - еліктеу сөздердің сөйлемде қандай м:ше болып қызмет атқаратын. Ал бұл екі мәселе жайында айтылатын қағидалар мыналар:

1) Еліктеу сөздің жалаң т:рі мен к:рделі т:рінің қай-қайсысы болса да, өздеріне тән атау формада тұрғанда кейбір жағдайда ғана болмаса, тек етістіктермен тікелей тіркеседі. Бірақ еліктеу сөздер етістік атаулының бәріне бірдей тіркесе бермейді. Оның жалаң т:рі де, қосарланған т:рі де өзге етістіктермен таңдап тіркессе де ет көмекші етістігімен еркін тіркесе береді. Мысалы: Боқай келіншегінің сөзіне мыңқ етпеді.

2) Еліктеу сөздер толық мағыналы дербес етістіктердің бәрімен де бірдей тіркесе бермейді. Олардың ішінен тек өздерінің мағыналарына орайласатындарымен ғана еркін тіркеседі. Мысалы: Абай селк етіп, жалт қарады.

3) Еліктеу сөздер етістіктерден өзге сөздермен некен - саяқтап ғана тіркеседі де, сын есім, :стеу, шылау сияқты сөз таптарымен тіпті тіркеспейді. Мысалы: К:ңгірт сөйлеген шаңда-шұң дауыс шықты.

4) Еліктеу сөздердің сөйлемде қандай м:ше қызметін атқаруы олардың өздерінен басқа қандай сөздерге тіркесуімен байланысты. Өйткені шаң-шұң дауыс сияқты сарт-сұрт төбелес болды да қалды дегендердегідей, зат есімдермен тіркесіп орын жағынан олардан бұрын тұрып қолданылатын шаң-шұң, сарт-сұрт тәрізді еліктеу сөз анықтауыш болады. Ал еліктеу сөздер негізінде етістіктермен тіркесетіндіктен олардың негізгі синтаксистік қызметі сын қимыл пысықтауыш екені к:мәнсіз. Дербес мағыналары бар негізгі етістіктермен тіркескенде, еліктеу сөздер қимыл мен іс әрекеттің сын сипатын білдіреді де, әрқашан пысықтауыш м:ше болады. Мысалы: Атшы жігіт мырс-мырс к:леді. Ет көмекші етістігімен тіркесетін еліктеу сөздер қашан да болсын құранды м:шенің құрамына енеді де, тұтасымен тұрып бір к:рделі м:ше болады. Мысалы: Сергей Петрович елең етті.

4. М.Нұрғалиев. Көптік жалғау туралы. Алматы, 1оо1ж.

5. А.Қалбаева., Н.Оралбаева. Қазіргі қазақ тілінің морфемалар ж:йесі.

Алматы, 1оіу.

ЖҰРНАҚТАР

Ж О С П А Р Ы :

1. Жұрнақтардың жалпы сипаттамасы
2. Жұрнақтың мағынасы мен қызметіне қарай т:рлері
3. Жұрнақтардың құрамы
4. Жұрнақтардың қолданылуындағы ерекшеліктер

Тірек сөздер: т:бір сөздерден сөз тудырушы және т:рлендіруші морфемалар жұрнақ деп аталады, мысалы білім, ақшыл, ақылды т.б. құрамына қарай жалаң және құранды жұрнақ болып бөлінеді, омоним жұрнақтарға -ық, -ік , -ыт, -іт, -ыр, - ір, -дық т.б.

Мағыналары мен қызметтеріне қарай сөзден сөз тудыратын және сөзден жаңа форма тудыратын қосымшалар жұрнақтар деп аталады.

Сөз тудыратын жұрнақтар сөзге жаңа лексикалық мағына :стейтіндіктен, өзі жалғанған сөзді басқа бір жаңа лексикалық тұлғаға айналдырады. Мысалы: ек, егін, егіндік, егінші, егіншілік сөздерінің т:бірі бір болғанымен, олардың әрқайсысы басқа-басқа ұғымдарды білдіреді. Бірақ сол басқа-басқа мағына лексикалық та, грамматикалық та мағыналарды қоса қамтиды. Өйткені әрбір сөз, мағыналық жақтан алғанда, қашан да болсын, лексикалық және грамматикалық мағыналардың бірлігінен құралады.

Сөз тудыратын жұрнақ өзі жалғанған сө зден лексикалық мағынасы басқа жаңа сөз тудырады. Ондай әрбір жұрн ақтың өзді-өзіне тән грамматикалық мағынасы, формасы және қызметі болуы к:мәнсіз.

Егер көк және көкшіл, :й және :йшік сөздерін салыстырып қарасақ, м:ндағы -шіл (көкшіл) және -шік (:йшік) қосымшалары да өздері жалғанған сөздерді басқа сөз табына айналдырмаған, бұрынғы сын есім (көк) сол сын есім қалпында, зат есім (:й) бұрынғы зат есім қалпында қалған да, тек біріншісінде көк деген сынның солғын я бәсең т:рін білдіретін көкшіл формасы, :й деген заттың аса кішкене т:рін білдіретін :йшік формасы туған. Мағынасы мен қызметіне қарай, жұрнақтар сөз тудыратын және форма тудыратын жұрнақтар деген екі салаға бөлінеді.

Т:бірге сөз тудыратын жұрнақ жалғанғаннан кейінгі форма туынды негіз туынды т:бір деп аталып ж:р. Жұрнақтар сол негізге де, сол негізден туған жаңа негізге де қажетіне қарай жалғана береді.

Форма тудыратын жұрнақтарды мағыналары мен қызметтері жағынан сөз тудыратын жұрнақтар мен сөз байланыстыратын жалғаулардың екі арасындағы, екеуінің де ерекшеліктеріне жуықтайтын, категория деп қарауға болады. Дегенмен форма тудыратын жұрнақтар сөз байланыстыратын қосымшылардан гөрі сөз тудыратын қосымшыларға жақынырақ. Өйткені форма тудыратын қосымшалар да өзі жалғанған сөзге сәл де болса жаңа мағына :стейді. Бірақ ол жаңа мағына сол сөздің барлық формасына өзек болатын негізгі лексикалық мағынасын өзгертпейді, оған нұқсан келтірмейді. Демек, форма тудыратын жұрнақ сөзден, өзі жалғанғаннан кейін де, сол сөздің негізгі лексика-семантикалық қазығынан алшақ әкетпейді. Сол себептен де, бұл форма мен сол сөздің басқа формаларының аралығындағы берік семантикалық байланыс :зілмейді де бұзылмайды да. Мысалы: кел, келме, келер, келмес, келген, келмеген, келетін, келмейтін, келмек, келмекші, келіп, келе, келгелі, келсе дегендердің бәрі де т:бірдің негізгі лексикалық мағынасын бұзбай және сол мағынадан алшақтап та кетпей, оны берік сақтап, бір сөздің әр т:рлі грамматикалық формалары ретінде қызмет етеді.

Туынды сөздердің құрамындағы жұрнақтар белгілі бір ж:йе бойынша рет-ретімен жалғанады. Т:бірге тете сөз тудыратын жұрнақтар жалғанады да, олардан кейін форма тудыратын жұрнақтар орналасады. Егер тікелей т:бірге әуелі сөз тудыратын және форма тудыратын жұрнақтар жалғанғандай болса, солардың бәрі тікелей т:бірге де қосыла береді.

Жұрнақтар дыбыстық құрамы жағынан бір дыбысты да, көп дыбысты да бола береді. Мысалы: тіле-к, сұра-қ, таны-с, шеге-ле, с:з-бе, шеп-кі.

Құрылымы мен құрамы жағынан жұрнақтар жалаң жұрнақтар және құранды жұрнақтар болып екі салаға бөлінеді.

Жалаң жұрнақ деп мағына жағынан да, форма жағынан да, бөлшектенбейтін бір б:тін жұрнақты айтамыз. Мысалы білім, кеспе, малшы, ұшқыш, :йшік, әкелік дегендердегі -ім, -пе, -шы, -қыш, -шік, -лік жұрнақтарының әрқайсысы мағына жағынан да, тұлға жағынан біртұтас жұрнақ. Мағына жағынан бір б:тін бола тұрса да, құрамы жағынан кемі екі я онан да көп жалаң жұрнақтардан құралып жасалған жұрнақтар құранды жұрнақ болады. Мысалы: жайшылық, басыңқы, тұрғылықты, құранды дегендердегі -шылық, -ыңқы, жұрнақтарының әрқайсысы мағына жағынан бір б:тін форма болғанымен, құрамы жағынан әуелгі екі я :ш жалаң жұрнақтардан бірігіп жасалған к:рделі жұрнақтар.

Құранды жұрнақтарға -ымды, -імді, -ынды, -інді, -улы - улі, -малы, -мелі, -ыңқі, -іңкі, -қылықты, -кілікті, -нікі, -дікі, -ым, -паз, -імпаз және т.б.

дыбыстарының тіркесуінде белгілі бір ізге т:сіп қалыптасқан әрі орнықты, әрі ж:йелі заң бар деуге болады. Оған еліктеу сөздердің мысалы мынадай :лгілері айғақ.

1. Арс, борс, г:рс, д:рс, мырс, тарс, тырс
2. Борт, бырт, к:рт, кірт, морт, сарт, сырт, шарт
3. Жап, жып, лап, лып, сап, сып, тап, топ, шап
4. Барқ, бырқ, жарқ, зырқ, зірк, к:рк, қорқ, ірк
5. Аңқ, еңк, д:ңк, діңк, к:ңк, қаңқ, қоңқ, саңқ
6. Былқ, кілк, қолқ, қылқ, солқ, селк
7. Балп, болп, былп, елп, жылп, жалп, желп
8. Жамп, к:мп, томп, қомп, сымп, тымп
9. Даң, дүң, тың, таң, құң, маң, шаң, шұң, шың
10. Ар, быр, дар, дір, к:р, қыр, сыр, шар, қор.

Бұл :лгілерде көрсетілген еліктеу сөздер әрине негізгі т:бір форма. Бұлардан басқа да формалар да бар. Мысалы~ гу, ду, зу, тарп, тырп, ызың, былш, қалш, ыз, тыз, пыс, тыс тәрізді сөздер сан жағынан аз болғанымен де көптеген туынды сөздердің жасалуына негіз болған.

Еліктеу сөздер сыртқы морфологиялық құрылысына қарай жалаң да, к:рделі де болады. Жалаң еліктеу сөздер негізгі және туынды болып екі салаға бөлінеді. Негізгі еліктеу сөздер деп айналадағы табиғат құбылыстарын құлақпен есту арқылы қабылданған дыбыстардан және көзбен көру арқылы қабылданған елес - көріністердің бейнелерінен пайда болған т:сініктердің атаулары демек сол дыбыстар мен бейнелердің атаулары есебінде қызмет ететін т:бір сөздерді айтамыз. Мұндай негізгі еліктеу сөздер практикалық тұрғыдан алғанда, қазіргі кезде тиісті морфологиялық бөлшектерге сараланбайтын бір тұтас тұлға сияқтанып келеді. Оларға жоғарыдан көрсетілген формалар және олардан өзге де бір алуан формалар жатады. Мысалы: ар, ыр, ырс, борс, былқ, д:ңк, г:рс, морт, мырс, м:лт, мыңқ, саңқ, сыңқ және т.б. Туынды еліктеу сөздер деп негізгі еліктеу сөздерден және басқа атуыш сөздерден тиісті жұрнақтар арқылы жасалған еліктеу сөздерді айтамыз. Мысалы: алшаң, арбаң, арсалаң, ағараң, болпаң, дікең, елпең, жалтаң, ирелең, көлбең, кірбең, қоржаң, қызараң, қылмаң, салбаң, салтаң, сылтаң, тарбаң, ыржаң. Сөйтіп, туынды еліктеу сөздер т:бір еліктеу сөздерден де, өзге атауыш сөздерден де жасалады.

Туынды еліктеуіш сөздер жасайтын жұрнақтар мыналар: 1)-ың, -ің, -аң, -ең жұрнағы. Мысалы: арсаң, ырсың, борсың, борпаң, кілтің, мырсың, қалтаң, қорсаң. 1) -лаң, -лең, -алаң, -елең жұрнақтары кейбір етістіктерге жалғанып , туынды еліктеу сөздер жасайды. Мысалы, бұралаң, ирелең, созалаң, шұбалаң, т.б.

К:рделі еліктеу сөз деп жалаң еліктеу сөздердің я негізгі, я

мағыналары жағынан табиғатта ұшырасатын әр алуан дыбыстармен байланысты болса, екінші тобының семантиаклық мағыналары сол табиғаттағы әр қилы көріністердің бейнелерімен байланысты. Осы себептен бұл себептен іштей екі салаға бөлінеді, бір тобы еліктеуіш сөздер деп, екінші саласы бейнелеуіш сөздер деп аталады.

Еліктеуіш сөздер деп табиғатта ұшырасатын сан алуан құбылыстар мен заттардың бір-біріне қақтығысу-соқтығысуларынан туатын дыбыстарды, сондай-ақ жан-жануарлардың дыбысталу м:шелерінен шығатын әр т:рлі дыбыстарды есіту қабілеті арқылы белгілі т:сініктер ретінде қабылдаудан болған және сол т:сініктердің атаулары есебінде қалыптасқан сөздерді айтамыз. Мысалы: мылтық тарс етті, қарға қарқ етті деген сөйлемдерді алсақ, ондағы тарс деген сөз имылтықтың атылуынан туған дыбыстың атын білдірсе, қарқ деген сөз қарғаның дыбыстау м:шесінен шыққан дыбыстың атын білдіреді. Демек бұл екі сөзге де жанды және жансыз заттардан шыққан дыбыстар негіз болған.

Еліктеуіш сөздер дегеніміз-өзіне тән лексика-семантикалық мағынасы морфологиялық тұлға-түрпаты бар, дара т:рлеріне де, қосарланған т:рлеріне де көптік, тәуелдік, септік, жіктік жалғаулары тікелей жалғанбайтын, сөйлемде әрқашан сын-қимыл пысықтауыш болатын және бастапқы т:бірлерінен жұрнақтар арқылы туынды есімдер және етістіктер жасалатын сөздер.

Бейнелеуіш сөздер табиғатта кездесетін белгілі-белгілі емес, құбылыстарды көзбен көру қабілеті арқылы туатын т:сініктердің аттарын білдіреді. Мысалы: Ырғалып қарға қарқ етті, ірімшік жерге салп етті деген сөйлемдерді алайық. Мұндағы қарқ деген сөз қарғаның дауыстауынан естілген дыбыстың атын аңғартатыны, соған сәйкес еліктеуіш сөз сол т:сініктің атын аңғартатыны, яғни атауы болатыны белгілі. Ал осы салалас сөйлемнің екінші жартысындағы салп деген сөз дыбысты емес, қарғаның аузынан ірімшіктің жерге қарай т:сіп бара жатқан ят:скен кезіндегі көрініс елесін, сол көріністің бейнесін білдіреді. Екінші бір мысал алайық: Кенеттен шыққан дауысқа Ботакөз {ә} деуге :лгермей, ж:рісін кілт тоқтатып, жалт қарады дегендегі кілт және жалт деген сөздер де қалай тоқтағандықтың және қалай қарағандықтың бейнесін көрсетеді.

Сөйтіп, бейнелеуіш сөздер деп табиғаттағы құбылыстар мен заттардың және неше алуан жан-жануарлардың сыртқы сыр-сипаттары мен әрекет-қимылдарын көру қабілеті арқылы қабылданған бейне көріністердің атауларын, яғни атаулары ретінде қызмет ететін сөздерді айтамыз.

Еліктеуіш сөздердің дыбыстық ерекшеліктерін сөз еткенде, :ш т:рлі мәселе ескерілуге тиісті: 1) Дыбыстық құрамы, 2) Буын жігі, 3) Айтылу ырғағы.

Еліктеу сөздердің дыбыстық құрамында, демек олардың

Құранды жұрнақтарды сөз еткенде, мынадай екі т:рлі құбылысты ескерген мақұл: біріншіден, тіліміздің дыбыстық заңына лайың өзгерілу, ықшамдалу сияқты құбылыстардың да болатындығы шексіз.

Шығу төркіні жағынан бір-бірімен байланысты кейбір жұрнақтар, мағыналары я бірдей, я жақын болғанымен де, бірде сөз тудыру қабылетіне қарай, бірде стилистикалық реңіне қарай ерекшеленіп келеді. Мысалы, -лық және -шылық жұрнақтары, өзара форма жағынан да, мағына жағынан да қаншалықты жақын болғандарымен, сөз тудыру қабілеті жөнінде де, стилистикалық ерекшелігі жөнінде де бірдей емес.

Сөздерде болатын синонимдік қасиет жұрнақтарда да болады. Мысалы, -қыш, -ғыш, -кіш, -гіш, -шақ, -шек, -қақ, -ғақ, -кек, -гек, -қыр, -ғыр, -кір, -гір жұрнақтары өзара мағыналас

Синонимдес жұрнақтардың мағыналары қаншалықты жақын болса да, олар тең болмайды және мағыналық та, стилистикалық та ерекшеліктері де болады. мағыналас жұрнақтардың жалғанатын сөздерінің аясында да өзара :лкен айырмашылық бар. Өйткені олар, жоғарыда көрсетілгендей, бір т:бірге талғамай қосылғандарымен де, көбінесе, бірі жалғанған т:бірге екіншісі жалғанбайды.

Негізінде бір ғана мағынаны білдіретін жұрнақтар мен қатар, олардың іштерінде кемі екі я онан көп мағынаны білдіретіндері де бар. Ондай жұрнақтарды көп мағыналы жұрнақтар деп атауға болады. Мысалы, -қақ (-ғақ, -кек, -гек) жұрнағы етістікке жалғанып, семантикалық-грамматикалық қызметтері екі басқа екі топ сөздер тудырады. Мысалы, майысқақ, жабысқақ, құрысқақ сияқтылар, әрине, сын есімдер болады да, кескек, іскек, ілгек тәрізділер зат есім болады.

Көйлекшең, байпақшақ, бешпетшең, мәсішең сөздеріне жалғанған -шақ,-шең жұрнағы бір т:рлі мағына :стесе,әрине тершең, кіршең деген сөздерде басқа мағынаны білдіреді. Демек бешпентшең, мәсішең сөздерінен бешпет киген, мәсі киген деген мағына т:сінілсе, тершең, кіршең дегендерден тершіл, кіршіл деген мағына аңғарылады.

Жұрнақтардың ішінде дыбысталуы мен таңбалануы бірдей болғанымен, негізгі мағыналары да бір-бірімен байланыспайтын, ұштаспайтын тіпті басқа-басқа бір алуан жұрнақтар бар. Ондайлар омоним жұрнақтар деп аталады. Атшы, т:йеші, балташы, етікші, малшы, егінші, тігінші, тергеуші, барлаушы, сайлаушы, ж:ргінші, қуғыншы, жазушы оқушы деген зат есімдердің бәрі де -шы, -ші жұрнағы арқылы негізгі және туынды есім сөздерден жасалғаны сияқты, жаншы, өрші, аунақшы, тықыршы, тыпыршы, қаймақшы, дөңбекші деген етістіктер жан, өр,аунақ, тықыр, тыпыр, қаймақ, дөңбек деген зат есімдерден жасалған. Байқашы, қойшы, емші, аяшы сөздеріндегі, сондай-ақ, келейінші,келейікші, келші, келтірші, келіңдерші, келсінші, келсемші

формаларындағы -шы,-ші қосымшасы етістіктің т:р-т:рлеріне тілену, жалыну мағынасын жамап тұрса, бармақшы, келмекші дегендерде -шы, -ші жұрнағы мақсаттың тиянақты т:рде ж:зеге асырылатындығына көзді жеткізе т:сетін мағына :стейді.

Сөйтіп, бұл мысалдардағы -шы, -ші қосымшасының мағыналары көп екенін көреміз. Бірақ бұл арадағы көп мағыналар бір-біріне жақын емес бір-бірімен байланыспайтын, бірінен-бірі алшақ, басқа-басқа мағыналар. Осы себептен бұл жұрнақты айтылу, жазылу т:рлері біреу болғанымен, мағыналары да, қызметтері де бір-бірмен ұштаспайтындықтан полисемиялық жұрнақ деп тани алмаймыз. Бұл жұрнақ-әрі жаңа сөз тудыратын, әрі жаңа форма тудыратын омоним жұрнақ.

-қ, -ық, -ік, -ақ, -ек жұрнағы. Бұл жұрнақ-нағыз омоним жұрнақ. Бұның мағыналары да көп, жалғану аясы да кең,атқаратын қызметі де әр тарапты. Мысалы:

1. Қазық, бұйрық, бөлік, сезік, к:йік, көрік, т:сінік, кекірік, сұрақ, ырғақ, тілек, төсек, орақ, пышақ, жатақ, құшақ, жетек, қонақ, қылық, тозық, шалық дегендер -ық, -ік, -қ, -ақ, -ек жұрнағы арқылы етістіктен туған зат есімдер.

2. Ортақ, мойнақ, қысырақ, атақ, жолақ, тікенек, қылтанақ, т:нек, ұшық дегендер - есімдерден туған зат есімдер~

3. Бөлек, сирек жасық, сасық, сұйық, тұнық, артық, ашық, жатық, сынық, қисық, :зік, жетік, бітік дегендер-сол жұрнақ арқылы етістіктен туған сын есімдер.

4. Қалтақ, жалтақ, бұлтақ, жалпақ, балпақ, елпек, селтек, сылтық, тықыршы, қыжық дегендер - сол жұрнақ арқылы еліктеуіш сөздерден туған сын есімдер.

Осындай омоним жұрнақтардың қатарына -ық, -ік, -қ, -ақ, -ек, -ын, -ін, -н, -ыт, -іт, -т, -ыл, -іл, -л, -ыс, -іс, -с, -лас, -лес, -дас, -дес, -тас, -тес, -ыр, -ір, -ар, -ер, -дық, -дік, -лық, -лік және басқа жұрнақтарды қосуға болады.

Сонымен, жұрнақтар мынадай топтарға бөлінеді:

1. Тілдің өз төл материалынан я басқа тілден енген материалдан шыққандығына қарай, олар төл жұрнақтар және кірме жұрнақтар болып екі салаға бөлінеді.

2. Олар, ерте я кеш шығып қалыптасуларына қарай, көне жұрнақтар және жаңа жұрнақтар болып екі топқа бөлінеді.

3. Қазіргі кезде сөз тудыру қабілетт ерінің бар я жоқтығына қарай, олар тірі жұрнақтар және өлі жұрнақтар болып сараланады.

4. Құрамдарындағы морфемалардың дара я к:рделі болуына қарай, олар жалаң жұрнақтар және құранды жұрнақтар болып жіктеледі.

5. Мағыналық жағынан бір я бірнеше мағынаны білдіретініне қарағанда, олар дара мағыналы және көп мағыналы болып бөлінеді.

4. :стеудің мағыналық топтарына сипаттама берің.

5. :стеулер сөйлемде қандай синтаксистік қызмет атқарады ?

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. К.Аханов. Грамматика теориясының негіздері. Алматы, 1оu5ж

2. А.Ысқақов. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. 1оо2ж.

3. Ә.Төлеуов. Сөз таптары. Алматы, 1оо0ж

4. Хасенов А. Етістіктің лексика-грамматикалық сипаты Алматы

5.Исаев С. Қазіргі қазақ тіліндегі негізгі грамматикалық ұғымдар.Алматы, 1оо2ж.

у. Қордабаев Т. Қазіргі қазақ тіліндегі етістіктердің шақ категориясы Алматы,1оu3ж.

u. Оралбаева Н. Бұйрық райдың синтетикалық және аналитикалық формасы. Алматы. 1ооіж.

ЕЛІКТЕУ СӨЗДЕР ТҮРЛЕРІ

Ж О С П А Р Ы :

1. Еліктеу сөздер олардың т:рлері
2. Еліктеуіш сөздердің дыбыстық ерекшеліктері
3. Еліктеу сөздердің құрамына қарай т:рлері
4. Еліктеу сөздердің синтаксистік қызметі

Тірек сөздер: өз алдына дербес сөз табы, т:рлері: еліктеуіш, бейнелеуіш, сарт, тарс, елең, жалт, жұрнақтары: -ың, -аң, -ең, -лаң, -елең, арбаң - ербең , қиқаң - сиқаң, тарсыл - д:рсіл, сөйлемде пысықтауыш қызмет атқарады.

Тілімізде семантикалық ерекшелігі жағынан да, грамматикалық сыр-сипаты жағынан да, фонетика-морфологиялық құрылымы жағынан да өзге сөз таптарынан оқшауланып тұратын, соған сәйкес өз алдына дербес сөз табы ретінде қаралатын бір алуан сөздер еліктеу сөздер деп аталады. Еліктеу сөздер семантикалық жағынан алғанда, біріншіден табиғатта ұшырайтын сан алуан құбылыстар мен заттардың бір-бірімен қақтығысу я соқтығысуларынан туатын, әр қилы дыбыстарға еліктеуден пайда болған т:сініктерді білдірсе, екіншіден сол табиғатта ұшырайтын сан алуан құбылыстар мен заттардың және неше т:рлі жан-жануарлардың сырткы сын сипаты мен қимыл-әрекеттерінің де қилы-қилы көріністерінен пайда болатын т:сініктерді білдіреді. Мысалы: арс, г:рс, д:рс, қорс, тарс, ырс, барқ, арбаң - арбаң, б:гжең - б:гжең, арсалаң-арсалаң, ыржың - тыржың, т.б. Еліктеу сөздердің бір тобы семантикалық

Оларға бір алуан сөздердің белгілі бір септік жалғау формасында әбден қалыптасып, бір-бірінен бөлінбейтіндей болып көнеленген сөздер жатады. Осындай көнеленген қосымшалар төркіндері септік жалғауларынан болғандықтан, сыртқы тұлғасы жағынан сол септіктердің жалғауларына ұқсас келеді.

Септелу қашан да болсын есімдерге тән қасиет болғандықтан, мұндай :стеулер кейбір септік жалғауларының көнеленуінің нәтижесінде көбінесе есімдерден туады.

а) Барыс септіктің көнеленуінен туған :стеулер: зорға, босқа, текке, жатқа, бекерге, әреңге, алға, артқа, бірге, кешке, ертеңіне т.б.

ә) Жатыс септіктің көнеленуінен туған :стеулер: алда, артта, аста, :сте, кейде, қапыда, к:нде, лезде т.б.

б) Шығыс септіктің көнеленуінен туған :стеулер: шалқасынан, етпетінен, төтеден, кеңінен, қырынан, келтесінен, басынан, әуелден т.б.

в) Көмектес септіктің көнеленуінен туған :стеулер: кезекпен, шынымен, қалпымен, жайымен, ретімен.

ІІ. К:рделі туынды :стеулер. К:рделі туынды :стеулер деп екі сөзден бірігіп, я қосарланып жасалған немесе кемі екі я оннан да көп сөздерден тіркесіп тұрақтанған :стеулерді айтамыз. Осыған қарай, к:рделі туынды :стеулер :ш т:рлі жолмен жасалады.

1) Басқа сөз таптарына тән сөздер бірігудің нәтижесінде :стеулерге айналады. Ондай :стеулер мыналар: б:гін, биыл, иаңертең, жаздыг:ні, әрқашан, бірқатар т.б.

2) Сөздердің қосарлануы арқылы туған :стеулер мынадай: әрең-әрең, енді-енді, зорға-зорға, қолма-қол, көре-көре, анда-санда, оқтын-оқтын, сөйлей-сөйлей т.б.

3) Жазуда бөлек таңбаланып, мағына жағынан бір сөз ретінде қолданылатын грамматикаланған және идиомаланған тұрақты тіркестер-оларды екі салаға бөлуге болады.

Грамматикаланған және лексикаланған тіркестер: к:ні кеше, к:ні б:гін, ілгері, ала жаздай, алдын ала, соңын ала, келе сала, алдын ала, кітапқа бола т.б.

Идиомаланған тұрақты тіркестер: қас пен көздің арасында, аяқ астынан, т:н баласында, елден ала бөтен т.б.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. :стеу сөздерге жалпы сипаттама берің.
2. Көнелену тәсілі арқылы қайсы :стеулер жасалған, мысалдар келтірің.
3. :стеулер құрамына қарай неше топқа бөлінеді ?

6. Формасы басқа-басқа бола тұра, мағыналары бір-біріне жақын ямағыналас синоним жұрнақтар да болады, сондай-ақ формасы бірдей бола тұра, мағыналары өзара бір-біріне алшақ омоним жұрнақтар болады.

7. Қазіргі кезде сөз тудыру жағынан өнімді я өнімсіз болуларын а қарай, олар құнарлы жұрнақтар және құнарсыз жұрнақтар болып салаласады.

Сөйтіп, жұрнақтардың шығу төркіндерінде де, даму және қалыптасу тарихында да, беретін мағыналары мен атқаратын қызметтерінде де қаншалықты ерекшеліктері мен өзгешеліктер бола тұрса да, олар бей-берекет бытыранды қосымшалар емес,бір :лкен ж:йеге сарқылатын және сол ж:йеден ұя-ұя болып тарайтын ж:йелі категория екенін көреміз.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Жұрнақтар дегеніміз не, жалғаулардан қандай айырмашы лығы бар?
2. Жұрнақтар мағыналары мен қызметтеріне қарай неше т:рге бөлінеді, олардың өзіндік ерекшеліктері қандай ?
3. Жұрнақтар құрамына қарай нешеге бөлінеді ?
4. Омоним жұрнақтар дегеніміз не, оларға қандай жұрнақтар жатады?

Пайдаланылатын әдебиеттер:

1. А.Ысқақов Қазіргі қазақ тілі. Морфология. Алматы, Ана тілі. 1оо2ж.
2. С.Исаев. Қазіргі қазақ тіліндегі негізгі грамматикалық ұғымдар. Алматы, 1ооuж.
3. А.Данияров. Қазіргі қазақ тілінде көптік категориясының берілу жолдары. Тіл және әдебиет мәселелері, 1оу3 ж.
4. Ә.Төлеуов. Қазақ тілінде зат есім мен сын есім тудыратын жұрнақтар. Алматы, 1оuож.
5. И.Маманов. Қазіргі қазақ тілі. Алматы, 1оі5ж.

Ж А Л Ғ А У Л А Р

Ж О С П А Р Ы :

1. Жалғау туралы т:сінік және оның т:рлері.
2. Көптік жалғаудың семантикалық мағынасы мен грамматикалық ерекшеліктері.

3. Тәуелдеу категориясының жасалу тәсілдері, оңаша тәуелдеу мен ортақ тәуелдеу.

4. Септік жалғаулардың қызметі мен мағыналары.

5. Жіктік жалғаудың жалғану ж:йесі мен формалары.

Тірек сөздер: жалғаулар сөз бен сөзді байланыстыру :шін жұмсалатын қосымша морфеманың т:рі, олар төртке бөлінеді: көптік, септік, тәуелдік, жіктік. Жалғаудың әрбір т:рінің өзіне тән мағынасы және грамматикалық көрсеткіштері бар, септік ж:йесі жай септеу және тәуелді септеу болып, тәуелдік ж:әесі оңаша тәуелдеу мен ортақ тәуелдеу болып іштей бөлінеді, жіктік жалуадың сөздерге жалғануының қазақ тілінде төрт т:рлі ж:йесі бар.

Жалғаулар сөйлемдегі жеке сөздерді өзгертіп, т:рлендіру арқылы оларға белгілі грамматикалық мағына :стейтін морфологиялық формалар болып есептеледі. Жалғаулар мағыналық та, тұлғалық та дербекстік болмайды. Өйткені жалғаулар 1. жеке-дара қолданылмайды, 2. жеке-дара тұрғанда ешқандай мағынасы да болмайды. Ал мағыналы сөздерге қосылғанда олардың атқаратын қызметтері де зор және ол сөздерге тиісті грамматикалық мағыналар да жамайды.

Жалғаулар жалғанатын сөздердегі дауысты дыбыстардың әуеніне қарай не жуан, не жіңішке болып сәйкесетіні сияқты дауыссыз дыбыстардың да орайына қарай қатаңдап, ұяңдап, сонорланып, 2-3 вариантты болып т:рленгені болмаса, шексіз өзгере бермейді.

Жалғаулар сөйлемдегі сөздердің араларындағы әр қилы аса жалпы қатынастарды білдіреді де, сол қатынастардың т:р-т:рінің көрсеткіші есебінде қызмет етеді. Сондықтан жұрнақтарға қарағанда жалғаулардың өрісі де кең болып келеді. Мысалы: септік, тәуелдік жалғаулары субставтивтенетін сөздердің қай-қайсысына да жалғана береді.

Қазіргі қазақ тілінде жалғаулардың төрт т:рі бар. Олар: көптік тәуелдік, септік, жіктік жалғаулары. Осы 4 т:рлі жалғаудың әрқайсысының өзіне тән грамматикалық мағыналары, формалары, өздеріне тән ерекше қызметтері бар.

Тілімізде көптік категориясы да, көптік жалғау категориясы да бар. Ал, осы екеуі бір де емес және бірдей де категориялар емес. Көптік категориясы деген ұғым тым жалпы ұғым да, көптік жалғау категориясы онан гөрі әлдеқайда жалпы ұғым.

Сөз атаулының қай-қайсысы болса да жалпыланған, жинақталған ұғымды білдіреді. Мысалы: ағаш, шөп, жылқы, ет, қағаз деген әрбір сөз даралауға болатын бір тектес көптеген заттарды жинақтай атап, жалпылама ұғымның атын беріп тұр. Осындай мағынасы жалпылама ұғымды білдіретін

сауатты деген баяндауышты пысықтап тұр.

4. Сөйлемде үстеулер қашан да болсын өздерінің пысықтайтын айқындайтын сөздерінен бұрын тұрады. Бірақ үстеулердің ішінен орын талғамайтыны-мезгіл үстеулер. егер олар баяндауыштан басқа м:шелердің біреуін пысықтаса, тікелей сол пысықтайтын м:шенің алдынан тұрады. Ал баяндауышты пысықтаса, баяндауыштан алшақ та тұра береді.

үстеулердің басқа топтары өздерінің пысықтайтын м:шелерінің тікелей қасында тұрады. Егер бірнеше үстеу қоса-қабаттаса қолданылса да, ең әуелгі орында мезгіл :стеуі, одан кейін-мекен үстеуі, одан кейін мақсат, себеп, сын үстеулері тұрады.

үстеулердің мағыналары да т:рлі-т:рлі болады. Кейбір үстеу сөздер сөйлемде қолданылу ерекшелігіне қарай, әлденеше мағынаны білдіреді. үстеу сөздер мағынасына қарай топтастырғанда мынадай сегіз топқа бөлінеді.

1) Мезгіл үстеулер. 2) Мекен :стеулер. 3) Мөлшер үстеулер. 4) Сын (я бейне) үстеулері. 5) К:шейту (я ұлғайту) :стеулері. у) Мақсат :стеулері. u) Себеп-салдар үстеулері. i) Топтау (я бөлу) :стеулері.

Мезгіл үстеулері қимылдың, қозғалыстың, жалпы мезгілін және дәл уақыт мерзімін білдіре келіп, қашан? қай уақытта? қашаннан? деген сұрауларға жауап беріп, істің не болатынын, не болып жатқанын көрсетеді: б:гін, былтыр, биыл, ертең, таңертең, кеше, к:ндіз, к:ндізгі, к:ні-т:ні, қысы-жазы, анда-санда, оқта-текте, енді-енді, ала жаздай т.б.

Мезгілдік үстеулер тұлғасына қарай негізгі түбірлі, туынды түбірлі, біріккен түбірлі, қос сөзден және сөз тіркестерінен жасалады. Мысалы: жаңа, кеше, б:гін, қысы-жазы, к:ні б:гін.

Мекендік үстеу қимылдың мекенін, орнын, бағытын білдіреді. Қайда? қайдан? қалай? деген сұрауларға жауап береді: ілгері, кейінде, әрмен, бері, асқа, :ске, сонда, былай, алда т.б.

Мөлшер үстеулері түрлі қатынасты я жалпылап, я мөлшерлеп немесе қимылдың және сынның я теңдік, я кемдік дәрежесін білдіреді де қанша? қаншалық? нешелеп? қаншалап? сияқты ғана сұрақтарға жауап береді. Мөлшер :стеулеріне мынадай сөздер жатады: оншама, мұншама, бірталай, сондайлық, сонша, бірен-саран т.б.

Сын (бейне) үстеулері қимылдың алуан т:рлі сапасын, тәсілін (істелу жолын), бейнесін білдіреді де қалай? қайтіп? қалайша? кімше? неше? (не сияқты?) тәрізді сұрауларға жауап береді. Бұл бай топқа мынадай үстеулер жатады: осылай, осылайша, бірте-бірте, ойша, бұрынғыша, өзінше, кезек-кезек, әрең-әрең, келе сала, билеп-төстеп т.б

Көнеленген формалар арқылы туған жалаң туынды үстеулер.

үстеулерді жалаң туынды үстеулер дейміз. Олар қандай қосымшалар қосылса да, сыртқы формасы жағынан бір сөз болып келеді. Бірақ жалаң туынды үстеулерге жалғанатын қосымшалар екі т:рлі болады: біреулері жұрнақтар арқылы жасалады да, біреулері әр т:рлі жалғаулардың көнеленуі арқылы үстеуге айналады. Жеке-жеке қарағанда олар төмендегідей:

Жұрнақтар арқылы жасалатын жалаң үстеулер. Бұлар арнаулы жұрнақтар арқылы жасалады. Ондай үстеу тудыратын жұрнақтар мыналар:

1. -ша, -ше жұрнағы үстеу тудыратын әрі ең негізгі, әрі аса өнімді жұрнақ болып қызмет атқарады. Осы жұрнақ арқылы жасалған үстеу мағына жағынан негізінде амалдың қалай я қалайша істелетіндігінің бейнесін білдіреді.

К:шейту (я ұлғайту) үстеулері заттың сынын, қимылдың өзін немесе т:рлі мөлшерін, көлемін я аса к:шейтіп, я аса солғындатып көрсетеді де, қалай? қандай? деген сұрауларға жауап береді Бұл топқа мына үстеулер жатады: ең? әбден? ылғи, кілең, сәл, өңкей, тіпті,тым, нақ, нағыз, нық, әнтек, м:лдем, дәл, керемет, өрен, аса, өте т.б.

Мақсат үстеулері қимылдың мақсатын білдіреді. Мақсат үстеулері өзге топтарға қарағанда сан жағынан аз топтың бірі. Мысалы, бұларға мынадай сөздер жатады: әдейі, әдейілеп, жорта, қасақана. Бұлардан басқа мақсат үстеулері көбінесе аналитикалық тәсіл арқылы жасалады. Мысалы: кітапқа бола, оқуға бола т.б.

Себеп-салдар үстеулері амалдың себебін я салдарын (нәтижесін) білдіреді. Оларға мынадай үстеулер жатады: жоққа, босқа, құр босқа, бекерге, амалсыздан, лажсыздан, шарасыздан. Бұлардан басқа көсемшелердің қайталануы арқылы жасалатын сөйлей-сөйлей, көре-көре, оқи-оқи т.б. үстеулер көбінесе осы топқа жатады.

Топтау (я саралау) үстеулері амалдың және басқа қарым-қатынастың бірігу арқылы істелгенін немесе, керісінше, жекеленіп істелетіндігін білдіреді. Бұл үстеулер нешеден? қаншадан? нешеуден? қалай-қалай сияқты сұрауларға жауап береді. Мысалы: екеулеп, :шеулеп, он-оннан, аз-аздан, көп-көптен, топ-тобымен т.б.

Сөйтіп, үстеулердің ішіндегі сан жағынан ең көбі сын я бейне :стеулері, онан кейінгісі мезгіл, мөлшер, мекен, к:шейту үстеулері. Ал өзге топтанмен салыстырғанда мақсат үстеулері мен себеп-салдар үстеулері анағұрлым аз.

2. үстеулер, осы жоғарыдағы сияқты, етістіктен болған басқа м:шелерді де пысықтайды.

3. үстеулер есімнен болған баяндауышты да пысықтайды, мысалы: Бозбаламын мен енді. Б:гінгі колхозшылар шетінен сауатты деген сөйлемдерде енді үстеуі бозбаламын деген баяндауышты, шетінен :стеуі

сөздердің өздері біркелкі емес. Олардың ішінде ешқандай қосымшаларсыз тұрып, тікелей көптік ұғымды білдіретін сөздер де бар. Мұндай сөздерге жеке-даралап санауға келмейтін заттардың аттары, ру, халық, ел, тайпа аттары, әр қилы жәндіктер, аң, хайуанат аттары т. б. жатады. Міне көптік ұғымды осылайша сөздің тікелей өз лексикалық мағынасы арқылы білдіру лексикалық тәсіл деп аталады.

Сан есімдер (реттік сан мен болжалдық сандардан басқалары), сондай-ақ, көп, аз, әлденеше, бірнеше, бірталай тәрізді сөздер зат есімдерден бұрын анықтауыш болып тұрып, ешқандай қосымша формасыз көптік ұғымды білдіре береді. Мысалы: бес кісі, отыз қой, елу дәптер т. б.

Көптік ұғымның осылайша сөз тіркестері арқылы берілу жолы синтаксистік тәсіл деп аталады.

Сөздердің қосарлануы арқылы да жинақтау, топтау, жалпылау ұғымдары айтылатыны мәлім. Мысалы: бала-шаға, ата-ана, дос-жар, ыдыс-аяқ т. б.

Қос сөздер синтаксистік тәсіл арқылы туған к:рделі сөздер болғандықтан, олардың көптік ұғымды білдіруін лексика-синтаксистік тәсіл деп деп аталады.

Көптік ұғымдардың сөздерге тиісті қосымшалар арқылы берілу жолы морфологиялық тәсіл деп аталады.

Көптік жалғаудың грамматикалық қызметіне қарай семантикалық мағынаса да, стилистикалық рай де к:шті. Оның бұл сипаттары төмендегідей:

1. Бұл жалғау зат есімге жалғанғанда сол сөз арқылы аталатын заттардың көптігін білдіреді. Мысалы: мектептер, қыздар, оқушылардеген формалар бір мектеп, бір қыз, бір оқушы жайында емес, олардың әрқайсысының жинақталған тобы жөніндегі ұғымды бағдарлатады.

2. Бұл жалғау есімдіктерге, мысалы, сен, сіз, біз өз, кім, не, бұл, сол тағы басқаларынажалғанғанда, сол есімдіктер арқылы ишараланып аталатын заттың және басқа әр бір ұғымның саналмай айталмаған жинақ-тобын білдіруімен қатар, саралап, талдап нұсқағандықты да аңғартады. Мысалы: Сендер бақыттысыңдар, МайпаӘ

3. Бұл жалғаулар сын есімдерге, есімше формаларына қосылғанда, сол сын есімдерді, есімшілерді әрі субставтивтендіреді, әрі оларға көптік мағына жамайды. Мысалы: Жан ашырлар, жақындар іштерінен с:йсінед.

4. Көптік жалғаулар сан есімдерге жалғанғанда ол дәл сол санның көптігін бермейді, мөлшер я болжал ұғымын береді. Мысалы: Бұның бірі жиырма бестерге келген ақ сұр жігіт екен.

5. Көптік жалғаулар даралап санауға болмайтын көптік формада жұмсалмайтын зат есімдердің сондай-ақ б:тіннің бөлшегі ретінде жұмсалмайтын кейбір ұғымдардың аттарына қосылғанда, ол сөздер тікелей өз мағынасында емес, ауыспалы мағынада қолданылады. Мысалы: Жанында ылғи т:лкі ішіктілер, сұлу мұрттылар отыр.

6. Көптік жалғау көп адамға тән я ортақ бола латын заттардың (адамның) атауларына қосылғанда, сол заттың көп адамға бірдей екенін білдіреді. Мысалы: Осы жиынға сәлем айтқан Зередей аналары екен.

7. Көптік жалғау жалқы есімдерге қосылғанда, сол заттардың көптігін білдірмейді, «сол кісі және басқалар» деген сияқты топтау ұғымын береді. Мысалы: С:йіндік аулына Абайлар ел орынға отыра келіп еді.

Иеленуші 3 жақтың біріне белгілі бір заттық меншікті екенін білдіретін грамматикалық категория тәуелдеу категориясы деп аталады. Қазақ тілінде тәуелдеу категориясы 3 т:рлі тәсіл арқылы жасалады. 1. морфологиялық 2. синтаксистік 3. аралас тәсіл.

Синтаксистік тәсіл біз, сіз есімдіктеріне ілік септік қосымшасын жалғап, оған анықталатын заттың атын білдіретін сөзді ешбір қосымшасыз-ақ тіркестіру арқылы жасалады. Мысалы: біздің ауыл, сіздің :й т.б.

Аралас тәсіл бұрынғы компонентінің есімдіктер ғана емес, басқа есімдерден де бола беретіндігі жағынана және соңғы компонентінің :немі тәуелдік жалғаулы сөз болатындығы жағынан таза синтаксистік тәсілден басқашалау болады.

Морфологиялық тәсіл арқылы туатын тәуелдеу категориясы мынадай екі т:рлі қосымша арқылы жасалады.

1. -нікі (дікі, -тікі) жұрнағы арқылы

2. тәуелдік жалғаулары арқылы.

Тәуелдеу ұғымын тудыратын -нікі, -дікі, -тікі жұрнағы тарихы жағынан алғанда, ілік септіктің -ның, -нің, -дың, -дің, -тың, -тің жалғауына және -кі, -қы, -ғы, -гі жұрнағынан бірігіп пайда болғаны мәлім.

Тәуелдік жалғау, әдетте бір заттың басқа бір затқа тәуелді екенін білдіретіндіктен, негізінен зат есімге тән қосымша бола тұрса да, зат есім қызметін атқаратын субставтивтенетін сөздердің барлығына да жалғана береді. Мысалы: Олардың жақсысы да, жаманы да бірдей деген сөйлемдегі жақсысы, жаманы дегендер-субстантивтеніп тұрған сын есімдер. Тәуелдеудің оңаша және ортақ тәуелдеу т:рі тәуелденетін заттың бір я бірнеше затқа (адамға) тән екенін білдірумен байланысты. Оңаша тәуелдеуде бір я бірнеше зат бір ғана затқа (адамға) тәуелді болып келеді, яғни ие болатын зат (адам) біреу болады, сондықтан ол (ілік септіктегі сө) тек жекеше тұлғада тұрады да, иеленетін (тәуелденетін) зат біреу немесе бірнешеу болуы м:мкін сондықтан тәуелдік жалғауындағы сөз жекеше де, көпше де тұлғада тұра біледі.

пысықтауыш болса, осында пысықтауышының бастапқы т:бірі осы есімдігі болғанымен-нда қосымшасы оның табиғи бөлшегі болып тұрақталып, көнеленіп қалған.

:стеулер де сөйлемдегі өзге сөздермен белгілі қарым-қатнасқа т:сіп, қызмет атқарады. Олардың өздеріне тән тиісті синтаксистік қызметтерін тану :шін, біріншіден, :стеулердің сөйлемде қандай м:ше болатындығын, екіншіден, :стеулердің қандай сөз таптарымен тіркесетінін, :шіншіден, :стеулердің сөйлемдегі орнын білу қажет.

:стеу сөздерді морфологиялық құрылысы мен құрамы жағынан екі топқа бөлуге болады:

1) Негізгі :стеулер. 2) Туынды :стеулер.

Негізгі :стеулер деп қазіргі кезде морфемаларға бөлшектеуге келмейтін, тек белгілі бір формада қалыптасқан сөздерді айтамыз.

Негізгі :стеулерге мынадай сөздер жатады: әрең, азар, әдейі, жорта, қасақана, ұдайы, :немі, дереу, шап-шаң, бағана, қазір, енді, ілгері, жоғарғы, төмен, әрі, бері, кері, әрмен, бермен, ерекше, орасан т.б.

Сонымен, негізгі :стеулердің көпшілігі тарихи жағынан ерте кездерде әр т:рлі формаларда көнеленіп қалыптасқан туынды сөздер болған. Негізгі :стеулердің мынадай :ш т:рлі ерекшеліктері бар:

1. Негізгі :стеулердің көпшілігінен шырай категориясы жасалады. демек, оларға -рақ, -рек, -лау, -леу жұрнақтары жалғанады, алдынан шырай туғызатын өте, аса, тіпті, мейлінше, қабағат сияқты к:шейіткіш:стеулер қолданылады. Мысалы: бұрын, бұрынырақ, бұрындау, тым бұрын, кейін, кейінірек, кейіндеу, өте кейін, әрменірек, тіпті әрмен.

2. Негізгі :стеулердің кейбіреулері қосарланып та, плеонизм жолымен қабаттасады да қолданылады. Мысалы: құр босқа, текке, босқа, бос бекерге, құр бекер, бекерден-бекер, бостан-бос, құрдан-құр т.б.

3. Негізгі :стеулерден қосымшалар арқылы да, қосарлану арқылы да, басқа сөздер мен тіркесіп те, туынды :стеулер жұмсала береді. Мысалы: әрең, әрең-әрең, азар-азар, азар деп, әдейілеп, ұдайылап, әрі-бері, бұрынды-соңды, ілгері-кейін, енді-енді, кейінде, ендігәрі т.б.

Туынды :стеулер деп басқа сөз таптарынан т:рлі қосымшалар арқылы, сөздердің бірігу және қосарлану тіркесу тәсілдері арқылы сондай-ақ, кейбір сөз тіркестерінің тұрақтануы арқылы жасалған (я :стеуге айналған) :стеулерді айтамыз.

Құрылысы мен құрамы жағынан туынды :стеулер екі топқа бөлінеді:

а) жалаң туынды үстеулер

ә) к:рделі туынды үстеулер

1. Жалаң туынды үстеулер. Түрлі қосымшалар арқылы жасалған

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. К.Аханов. Грамматика теориясының негіздері. Алматы, 1оu5ж
2. А.Ысқақов. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. 1оо2ж.
3. Ә.Төлеуов. Сөз таптары. Алматы, 1оо0ж
4. Хасенов А. Етістіктің лексика-грамматикалық сипаты Алматы
5. Исаев С. Қазіргі қазақ тіліндегі негізгі грамматикалық ұғымдар. Алматы, Ана тілі. 1оо2ж.
у. Қордабаев Т. Қазіргі қазақ тіліндегі етістіктердің шақ категориясы. Алматы, 1оu3ж.
u. Оралбаева Н. Бұйрық райдың синтетикалық және аналитикалық формасы. Алматы.

ҮСТЕУ. МАҒЫНАЛЫҚ ТОПТАР

ЖОСПАРЫ:

1. үстеу сөздер туралы т:сінік
2. үстеулердің морфологиялық құрамына қарай т:рлері
3. үстеудің мағыналық топтары

Тірек сөздер::стеулер заттың әр қилы қимылы мен ісінің әр түрлі сындық, бейнелік, мекендік, мезгілдік, мөлшерлік, шарттық күй-жайларын білдіретін сөздер, көнелену тәсілі арқылы жасалған үстеулер зорға, текке, абайсызда, құрамына қарай жалаң және к:рделі болып бөлінеді, мағыналарына қарай сегіз топқа бөлінеді.

Үстеу сөздер заттың әр қилы қимылы мен ісінің (етістіктің) әр т:рлі сындық, бейнелік, мекендік, мезгілдік, шарттық, мөлшерлік к:й жайларын және сынның белгісін білдіреді. Ал қимылдың белгілері пысықтауыш м:ше ретінде қолданылатын басқа есім сөздер мен етістік формалары (мысалы, көсемшелер) арқылы да білдіріледі. Бірақ белгілі жағдайда ғана пысықтауыш болып қызмет атқаратын ондай есім сөздер мен етістік формалары өздерінің бастапқы қасиеттерін жоймайды. Осы себептен пысықтауыш м:ше болған сөздердің барлығы бірдей :стеу болуы шарт емес. Ол осы үйде тұрады және Мен мынау колхоздан пана таптым, енді орным осында деген сөйлемдерді алсақ, бірінші сөйлемдегі пысықтауыш :йде деген сөз болса, екінші сөйлемдегі пысықтауыш-осында деген сөз. Бірақ мағына жағынан бұл екі пысықтауыштың арасында елеулі айырмашылық бар: жатыс септігінде қолданылып пысықтауыш болып тұрған :йде деген зат есім тұрушының мекенін білдірсе, осында деген пысықтауыш жалпы т:рде ғана хабарлап тұр. 2) :й деген зат есім жатыс септікте тұрып

Ортақ тәуелдеуде керісінше бір я бірнеше зат бірнеше затқа (адамға тәуелді болып келеді, яғни ие болатын зат (адам) көп болады, сондықтан ілік септіктегі сөз тек көптік тұлғада тұрады, тәуелденетін зат біреу не бірнешеу болуы м:мкін, сондықтан ол жекеше де, көпше де тұлғада тұра береді. Сөйтіп бірнеше затқа (адамға) ортақ болып отырады.

Сөйлемде сөздердің арасындағы алуан т:рлі синтаксистік қатынастарды көрсетіп, өзі жалғанған сөзге т:рлі грамматикалық мағына :степ, сөз бен сөзді байланыстыруда :лкен орын алатын зат есімнің т:рлену ж:йесінің бірі-септік ж:йесі.

	Септік жалғаулар-дың аты	Жай септік сұраулары	Тіуелді септік сұраулары
1	Атау септік	Кім? не?	кім? кімі? кімің? кіміңіз? кімі? нең? неңіз? несі?
2	Ілік септік	Кімнің? ненің?	кіміңіз? кіміңнің? кіміңіздің? кімінің немнің? неңнің? неңіздің? несінің?
3	Барыс	кімге? неге? қайда?	кіміме? кіміңе? кіміңізді? кімін? немді? неңді? неңізді?
4	Табыс	кімді? нені?	кімімді? кіміңді? кіміңізді? кімін? немді? неңді? неңізді?
5	Жатыс	кімде? неде?	кімімде? кіміңде? кіміңізде? кімінде? немде? неңде? неңізде? несінде?
у	Шығыс	кімнен? неден?	кімімнен? кіміңнен? кіміңізден? кіміне? немнен? неңнен? неңізден? несінен?
u	Көмектес	кіммен? немен? қалай?	кіміммен? кіміңнен? кіміңізбе? кімімен? неммен? неңмен? неңізбен? несінен?

Септік жалғаулары негізінде зат есімдерді және зат есім қызметін атқаратын өзге сөздерді сөйлемдегі етістік м:шелермен байланыстырады. Септік жалғауларының ішінен етістік м:шемен тікелей байланыспай, тәуелдік жалғаулы есім сөзбен байланысатыны-тек ілік септік жалғауы ғана. Септік жалғауларының ішінде шылау сөздермен тіркесіп, әрі солар арқылы мағыналарын айқындап, солар арқылы өзге сөздермен баспалдақтап жалғасатындары да бар.

Олардың септеулерінде әрине, қалыптасқан ж:йе бар. Сол ж:йеге сәйкес, сөздер мынадай 2 т:рлі :лгі бойынша септеледі.

1. Жай септеу. 2 Тәуелді септеу.

Жай септеу деп септік қосымшаларының тікелей зат есімдердің және басқа есім қызметін атқаратын сөздердің тура т:рлеріне жалғануын айтамыз. Ал, тәуелдік септеу деп септік жалғауларының зат есім немесе

зат есім қызметін атқаратын басқа сөздердің тәуелді т:рлеріне жалғануын айтамыз. Жай септеуде де, тәуелді септеуде де u т:рлі форма, у т:рлі жалғау бар.

Жай септеу бойынша өзгеретін жекеше т:рдегі сөздердің соңғы буыны мен соңғы дыбысына жалғанатын қосымшалар мынадай болады:

1. Ілік септік -ның, -нің, -дың, -дің, - тың, -тің
2. Барыс септік -ға, -ге, -қа, -ке, -ға, -ге
3. Табыс септік -ны, -ні, -ды, -ді, - ты, -ті
4. Жатыс септік -да, -де, -та, -те
5. Шығыс септік -дан, -ден, тан, -тен, нан, -нен

у. Көмектес септік -мен, -бен, -пен, -менен, -бенен-, пенен

Тәуелдеулі сөздерге жалғанатын септіктердің қосымшалары:

ілік барыс табыс жатыс шығыс көмектес

І-жақ -ның, -нің, -а, -е, -ды, -ді, -да, -де, -нан, -нен, -ман, -мен

ІІ-жақ -ның,-дың, -а, - ға, -ге, -ды, -ді, -да, -де, -дан, -ден, -бен.

ІІІ-жақ -ның-нің, -на, -не, -н, -нда, -нде, -нан, -нен, -мен

Атау септік жай септеуде де, тәуелді септеуде де атау септіктің өзіне тән арнаулы қосымшасы болмайды. Атау септік формасы, бір жағынан басқа септіктердің формалары мен мағыналарын салыстырып ажырату :шін қабылданған негізгі форма болса, екінші жағынан ол белгілі бір затты атау :шін ғана емес, онан әлдеқайда кең грамматикалық қызмет атқаратындықтан арнайы талдайтын негізгі форма ретінде қаралады. Осыған орай ол негізгі септік деп аталады. Атау септік формасындағы сөздер әдетте септеулік шылаулармен де жұмсала береді. Ондай жағдайда атау формадағы есімнің мағынасына да қызметіне де елеулі өзгерістер енеді. Атау формалы сөзге тіркесіп қолданылатын шылаулар мыналар: :шін, арқылы, тураы, сияқты, секілді тәрізді, бойынша, жайында т.б.

2 Ілік септік. Ілік септіктің білдіретін басты маынасы грамматикалық меншілікті, иелікті меншілікті қатыстықты көрсету. Ілік септік жалғауы кейде т:сіріліп те айтылады: ақын өлеңдері, қала жастары т.б. Онда бұл тіркестер меншілікиен гөрі қатыстық, жалпы атаулық, абстрактілік иелік мағына білдіреді. қазіргі қазақ тілінде атауыштық мәндегі тұрақты тіркестер мен к:рделі терминдердің көбі ілік септік жалғауынсыз қолданылған :лгілер болып табылады: космос кеңістігі, Абай көшесі.

3. Барыс септігінің басты грамматикалық мағынасы жанама обьекті мен қимыл, іс-әрекеттің кімге, неге, қайда бағытталғанын көрсету, атап айтқанда қимылдың, іс-әрекеттің барып тірелер жерін, аяқталар шегін, кімге, неге бағытталғанын, қимылдың мақсатын, не :ішін істелгенін қимылдың мөлшер, мезгілдік шегін сынның неге қатысын т.б. сияқты мәндерді білдіру. Барыс септікті сөз дейін, шейін, қарай, таман, тарта сияқты септеулік шылаулармен тіркесіп, сандық, мезгілдік, мекендік шекті

алады.

2. Нақ осы шақ көсемшенің өткен шақ (-ып, -іп, -п) және осы шақ (-а,-е,-й) т:ріндегі етістік формасына жатыр, ж:р, отыр, тұр деген жай-к:й етістіктерінің біреуі тіркесуі арқылы жасалады. Мысалы: айтып отырмын, көріп тұрмыз.

3. Неғайбыл осы шақ екі т:рлі аналитикалық формант арқылы жасалады. Оның біріншісі көсемшенің келер шақ (-ғалы,-гелі) формасындағы етістікке жатыр, ж:р, отыр, тұр етістіктерінің бірі тіркеседі де, соңғы көмекшіге жіктік жалғау тікелей жалғанып жасалады(Мен барғалы отырмын). Екіншісі -йын деп форманты жалғанған етістікке сол т:өрт етістіктің бірі тіркеседі де оған жіктік жалғау тікелей қосылу арқылы жасалады(Мен барайын деп отырмын).

Келер шақ формалары мағыналары мен тұлғалық т:рлеріне қарай жалпы келер шақ, болжалды келер шақ және мақсатты келер шақ деген :ш топқа бөлінеді.

1. Жалпы келер шақ амал-әрекеттің алдағы уақытта ш:бәсыз, анық ж:зеге асатынын білдіреді. Бұл шақ етістік негізіне көсемшенің осы шақ формасының жұрнағы қосылу арқылы жасалады.

2. Болжалды келер шақ формасы алдағы уақытты істелетін амал-әрекетті атайды, бірақ ол амалдың ж:зеге асу-аспауы к:дікті екіталай екені аңғарылады. Мысалы: Сізбен әлі де талай кездесетін де шығармыз, әңгімелесетін де болармыз.

3. Мақсатты келер шақ формасы амал-әрекеттің алдағы уақытта ш:бәсіз, к:діксіз ж:зеге асатынын және онда бір мақсат барын қоса білдіреді. Бұл форма етістік негізіне есімшенің мақсатты келер шағының -мақ, -мек, -пақ, -бақ жұрнағы жалғану арқылы жасалады. Мысалы: Біз ертең жиналмақшымыз да, онда сенбілікке кім, қашан, қайда баратынын сөз етпекпіз. Б:гін кітапханаға бармақпын, жолға қажет кітаптар алмақпын т.б.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Етістіктің рай категориясына сипаттама берің.
2. Рай категориясының т:рлері қандай ?
3. Ашық рай дегеніміз, олар қалай жасалады ?
4. Неғайбыл райдың қандай т:рлері бар, олардың жасалу жолдары қандай?
5. Шақ категориясы дегеніміз не, оның рай категориясына қатысы қандай ?

у. Қазіргі қазақ тілінде шақттың неше т:рі бар, олар қалай жасалады, қандай қызмет атқарады ?

әрекетті өзі басы-қасында болғандай, өз көзімен көргендей, тыңдаушы әбден қанық боларлықтай, сенерліктеі етіп хабарлайтын формаларды айтамыз.

Анық өткен шақ формалары мынадай көрсеткіштер арқылы жасалады:

1) -ды, -ді, -ты, -ті жұрнағы

2) -ған, -ген, -қан, -кен

3) -атын, -етін, -йтын, -йтін

4) -ып еді, -іп еді, -п еді

5) -ған еді, -қан еді форманты

у) -ушы еді, -уші еді форманты

u) -тұр, ж:р, жатыр, отыр етістіктері мен есімдерге еді көмекші етістігі тіркесенді (ж:р еді, отыр еді)

2. Танық өткен шақ деп сөйлеушінің болған я болмаған амал-әрекетті өзі басы-қасында болмай, өз көзімен көрмей, тек басқа айғаққа с:йеніп, не кейін өзі көріп, оқып, сұрап, естіп білген мәліметке с:йеніп айтқанындай етіп көрсететін формаларды айтамыз. Танық өткен шақ көрсеткіштері мыналар:.

1) -ып, -іп, -п жұрнағы

2) -ған екен, -қан екен форманты

3) -а-ды екен, е-ді екен форманты

3. Неғайбыл (ауыспалы) өткен шақ деп сөйлеушінің бұрын істелмекші болған, ж:зеге асырылмақшы болған ниетті, мақсатты, шартты. болжалды, тілекті сөйлеп отырған кезге дейін орындалған-орындалмағанын белгісіз етіп көрсететін формаларды айтамыз. Неғайбыл өткен шақ формалары мынадай көрсеткіштер арқылы жасалады.

1) -мақ еді, -бақ еді, -пақ еді форманты

Өткен шақ пен осы шақтың жігін ажырату :шін де сөйлеу кезі, демек, сөйлеушінің тыңдаушыға сөйлеп отырған сәті шек, өлшеу етіп алынады. Олай болса осы шақ формасы сөйлесіп отырған уақыт бойында болатын я болып жататын амал-әрекетті суреттейді. Қазақ тіліндегі осы шақ категориясының арнаулы морфологиялық көрсеткіштері жоқ. Бірақ етістік ж:йесінде оның әр т:рлі мағыналарын білдіруге икемделіп, замандар бойы сол қызметтерді атқару нәтижесінде әбден орнығып, қалыптасқан грамматикалық амал тәсілдер бар. Осы шақ категориясы мынадай :ш т:рге бөлінеді: жалпы осы шақ, нақ осы шақ, неғайбыл осы шақ.

1. Жалпы осы шақ формалары етістік негізіне көсемшенің -а, -е, -й жұрнағы жалғану арқылы жасалады. Өйткені бұл форма контекстегі қызметіне қарай сөйлеп отырған кезде болатын амал-әрекетті де, :немі істелетін кәсіби және басқа к:нбе-к:нгі әрекетті де, адамзатқа, ғаламзатқа тән :йреншікті дағдылы жалпы қимыл- қозғалыс амал-әрекеті істі де білдіре

білдіреді: ауылға дейін, еріп барды.

4. Табыс септігінің білдіретін грамматикалық мағынасы-қимыл іс-әрекеттің тура бағытын білдіріп, тура обьектісі болу. Сондықтан да табыс септігіндегі сөз сабақты етістікке меңгеріліп отырады да, толықтауыштық қатынаста ашық та, жасырын тұрып та жұмсалады. Өзі тіркесіп тұрған етістіктің алдында жалпы абстракты мағынада келгенде, табыс септік кейде т:сіп қалады: кітап оқыдым, жеміс сатып алдым

5. Жатыс септігінің білдіретін басты мағынасы-істің, қимылдың болу орнын, мекенін, мезгілін, көлемін, тұрағын білдіру. Жатыс септігінің мағынасы мезгіл, мекенге байланысты болғандықтан да, соған қатысты жатыс септік жалғаудың :стіне кейде функциялық сипаттағы-ғы -гі қосымшасы да :стеліп қолданыла береді: ауылдағы :й, кісідегінің кілті аспанда т.б.

6. Шығыс септігінің басты мағынасы-қимыл, іс-әрекеттің неден, қайдан шыққанын, басталғанын білдіру, сөйтіп барыс септігінің мағынасына қарама-қайшы болып келеді. Сондай-ақ шығыс септігі қимылдың қандай обьект төңірегінде болғанын (басынан сипады), себебін (айғайдан шошып кетті), істің, заттың тегін (атадан алтау), жанама обьект (жақсыдан шарапат) сияқты да мағыналарды білдіреді.

Шығыс септікті сөз сөйлемде пысықтауыш (ауылдан келді), толықтауыш (жақсыдан көмек к:т), қызметінен басқа жіктеліп келіп баяндауыш не бағыныңқы сөйлемнің баяндауышы қызметін атқарады.

7. Көмектес септігі -қазақ тіліндегі септік ж:йесінің өзіндік бір ерекшелігі, өйткені басқа т:ркі тілдерінде бұл септік т:рі жоқ. Көмектес септігінің қосымшасы да тұлғалық жағынанен ерекше : буын :ндестігі заңына бағынбайды, тарихи жағынан бірлән-білән-мынан, -менен септеулік шылауынан қалыптасқан. Негізгі мағынасы істің, қимылдың немен, қандай құралмен істелгенін (балтамен шабу), қимылға ортақтық, қатысқан затты (жолдасымен хат жазысып тұрады), қимылдың амалын, қалай істелуін (еңбегімен к:н көру) т.б. білдіру. Сондай-ақ қарсылықты мағынаны білдіріп, бағыныңқы сөйлемнің баяндауышы да болады.

Жіктік жалғау. Жіктік жалғау тек синтаксистік қызмет атқарады. Өйткені жіктік жалғаулы сөз сөйлемде әрдайым баяндауыш ғана болады. Солай болса жіктік жалғау тек баяндауышқа ғана тән жалғау.

Қазақ тіліндегі сөздер төмендегідей төрт топқа бөлініп, төрт т:рлі :лгі бойынша жіктеледі. 1) топқа отыр, тұр, жатыр, ж:р етістіктері, есімшелер, зат есімдер, сын есімдер, сан есімдер, есімдіктер, :стеулер жатады. Мысалы: Мен тұрмын, сіз отырсыз, барғанмын, оқушымын т. б. 2) топқа -а, -е, -й формалы және -ып, -іп, -п формалы көсемшелер жатады, олар екінші :лгі бойынша жіктеледі. Мысалы: сөйлеймін, келесіңдер, қарайды т. б. 3) топқа етістіктің жедел өткен шақ формасы

мен шартты рай формасы жатады: бұлар :шінші :лгі бойынша жіктеледі. Мысалы: Мен барсам, ол келді т. б. 4) топқа етістіктің бұйрық рай формасы жатады да, төртінші :лгі бойынша жіктеледі. Сен қара, мен барайын т.б.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Жалғаулар дегеніміз не, оның қандай т:рлері бар?
2. Қазақ тілінде көптік категориясы қандай тәсілдер арқылы жасалады?
3. Тәуелдік жалғаулар қандай қызмет атқарады?
4. Қазақ тілінде тәуелдеудің неше т:рі бар, мысалдар келтірің.
5. Септік категориясы туралы не білесіз?
6. Жай септеу мен тәуелді септеу дегендеріміз не, олар қалай жасалады ?
7. Жіктік жалғауларының басқа жалғаулардан басты айырмашылығы неде ?
8. Қазақ тілінде сөздер неше т:рлі :лгі бойынша жіктеледі ?

Пайдаланылатын әдебиеттер:

1. А.Ысқақов Қазіргі қазақ тілі. Морфология. Алматы, Ана тілі. 1оо2ж.
2. С.Исаев. Қазіргі қазақ тіліндегі негізгі грамматикалық ұғымдар. Алматы, 1ооuж.
3. А.Данияров. Қазіргі қазақ тілінде көптік категориясының бе рілу жолдары. Тіл және әдебиет мәселелері, 1оу3 ж.
4. Ә.Төлеуов. Қазақ тілінде зат есім мен сын есім тудыратын жұрнақтар. Алматы, 1оuож.
5. И.Маманов. Қазіргі қазақ тілі. Алматы, 1оі5ж.

СӨЗДІҢ ЖАСАЛУ ЖОЛДАРЫ

Ж О С П А Р Ы :

1. Сөз формалары туралы т:сінік.
2. Қазақ тілінде сөз формаларының жасалу тәсілдері
3. Сөздің негізгі т:рлері
4. Жалаң сөздер, т:рлері

Тірек сөздер: сөз дегеніміз белгілі формалардың ж:йесі, ол ұғымға сөздің барлық формалары енеді, т:бір сөздер (бас, тас, ал, к:н), туынды сөздер т:бір сөздерге әр т:рлі жұрнақтардың жалғануы арқылы жасалады (білім, ақылды, сушы).

аңсап тілейді, бірақ оның ж:зеге асу я аспауы тіпті ескерілмейді я ілтипатқа алынбайды. Мысалы: Сен ертең ж:рсең екен, ол пікірін айтса екен т. т.

Қалау райының арнаулы көрксеткіштерінің бәрі де-әбден орныққан к:рделі формалар, олардың жеке компоненттері бір-бірінен ажырамайды және мағыналары да сол компоненттерінің мағыналарынан құралмайды. Олардың құрамындағы еді, екен формалары шақтық мәннен әбден айырылып қалған да, тек бөлінбейтін бөлшек сияқтанып кеткен.

Шартты рай формасы етістіктің жалаң, к:рделі негіздеріне -са, -се жұрнағы жалғану арқылы жасалады. Шартты райдың бұл формасы мағына жағынан басқа бір амалдың я істің ж:зеге асу-аспау шартын білдіреді. Осы мағынасына оай, шартты рай формалы етістік :немі құрмалас сөйлемнің шартты бағыныңқысының баяндауышы болады да, басыңқы сөйлемнің баяндауышының істелу-істелмеу шартын көрсетеді. Мысалы: Мен барсам, сен кетіп қалыпсың. Олар келсе, бәріміз :йге қайтамыз.

Шартты рай формасы :немі жіктеліп жұмсалады. Оның жіктелу :лгісі жедел өткен шақ формасына ұқсас. Шартты рай формасының :немі жіктеліп жұмсалатынына мынадай екі себеп бар: біріншіден, }еді{ көмекшісімен тіркестіріліп қолданылғанда да, шартты форма жақ қосымшасында тұрып жіктеледі (мен барсам еді, сен барсаң еді), екіншіден сабақтас құрмаластардың бағыныңқы сөйлемдерінің баяндауыш формаларының ішіндегі :немі жіктеліп жұмсалатыны-тек осы шартты форма, өзге формалдар жіктелмейді.

Шартты рай формасының жіктелуі т:ріне -шы, -ші дәнекері тіркесіп жұмсала береді, бірақ бұл шартты форма шарт мәнінен айырылып, қапы калу, опық жеу, өкіну тәрізді басқа мәнді білдіреді. Мысалы (сен барсаңшы, сендер барсаңдаршы)

Қазақ тілінің шақ категориясының ж:йесі өткен шақ, осы шақ, келер шақ деп аталатын :ш саладан тұрады.

Өткен шақ деп сөйлеу кезеңінен бұрын болған я істеліп тынған амал-әрекетін білдіретін етістік формаларын айтамыз. Сөйлеу кезінен бұрын болған я істеліп тынған амалдың кезін білдіретін етістік формаларына қазақ тілі аса бай. Бірақ ол формаларының т:рлері де, мағыналары да бірдей емес, әр алуан. Мысалы: Біз бардық, біз барғанбыз, біз барушы едік, біз барар едік, біз барады екенбіз, біз бара жатыр едік.

Семантикалық сипаттарын ескере отырып, өткен шақты анық өткен шақ, танық өткен шақ және неғайбыл өткен шақ деген :ш салаға бөлуге болады.

1. Анық өткен шақ деп сөйлеушінің болған я болмаған амал-

формалардың мағыналары жөнінде деу да, к:ңгірт мәселелер де жоқ еме. Мысалы I-жақ формалары (бар-айын, бар-айық, баралық) амалды ж:зеге асыруды біреуге бұйырудан гөрі, сөйлеуші орындауды өз міндетіне алғаны, оны істеуге өз ынтасы барлығы аңғарылады. Өйткені бұл формалар (йын, -йық, -лық) іске қозғау салмайды, біреуге сілтемейді, сөйлеушінің амалды өзі істейтінін білдіреді.

II-жақ формалары нағыз бұйрық мәнімен қатар, тілек, өтініш, кеңес, ұсыныс тәрізді модальдық мағыналарды да білдіреді. Бірақ бұл мағыналардың да қилы-қилы реңктері контекске, интонацияға қарай анықталып, эмоциямен, экспрессиямен ұштасып жатады.

Бұйрық формасына -шы, -ші модальдық шылауы тіркессе, ол форма бұйрық мәнінен ажыратылады, сұрану (I-жақ), жалыну (II-жақ), өтіну (III-жақ) мағынасын білдіреді. мысалы: Мен барайыншы, сен баршы, сіз барыңызшы, ол барсыншы.

Осы шылау (шы, -ші) шартты рай формасына тіркессе. ол форма жақтық мәнінен ажырылады да, ж:зеге аспаған және асапайтын неғайбыл амалды, яғни өкініш (I-жақ), жалыныш (II-жақ), өтініш (3-жақ) мағынасын береді.

Қалау рай сөйлеушінің белгілі бір амалды я әрекетті ж:зеге асыруға бағытталған ниетін, ынта-тілегін, :міт-арманын білдіреді. Бұл райдың көрсеткіштері есебінде -ғы -м, -ң, сы кел, -са игі еді, -ғай еді, -са екен форманттары қызмет етеді. Олар:

Менің барғым келеді. Біздің барғымыз келеді.
Сенің барғың келеді. Сендердің барғыларың келеді.
Сіздің барғыңыз келеді. Сіздердің барғыларыңыз келеді.
Оның барғысы келеді. Олардың барғылары келеді.

Бұл форма мазмұны жағынан да ж:зеге асу я аспауы неғайбыл келер шақ мәнінде жұмсалуымен қатар, өткен шақ пен осы шақ т:рлерінде де қолданыла береді. Бірақ олар нақтылы амалдың ж:зеге асқан я асып жатқан шағын емес, тек өткен шақта я қазіргі шақта сөйлеушінің көкейінде болған арман-ынтаны ғана білдіреді.

Мысалы: менің барғым келді, менің барғым келіп тұр.

К:рделі -ғай еді форманты арқылы сөйлеуші басқа (II-III) субьектінің белгілі бір амалды жасағанын я орындағанын аңсайды, бірақ одан амалдың қалай тынғаны көрінбейді де, білінбейді де, мыс: сен барғай едің, ол барғай еді.

К:рделі-са игі еді форманты арқылы да сөйлеуші басқа (II-III) субьектінің амалды орындауын тек тілек ретінде атайды. Бірақ амалдың нақтылы орындалатыны я орындалғаны аңғарылмайды. Мысалы: сендер барсаңдар игі еді, олар барса игі еді т. б.

К:рделі -са екен форманты да болашақта стелінетін амалды тек

Белгілі бір ұғымның атауы ретінде қолданылатын дыбыстық комплекс сөз деп аталатыны белгілі. Сөздің сыр-сипаты тілдегі сөз атаулының басындағы ерекшеліктерді іздеу арқылы емес, олардың барлығына тән, белгілі топ-тобына тән жалпы қасиеттерді анықтау арқылы ашылады. Мысалы: бар, баршы, барыңызшы, барыңдаршы, барсыншы, барайықшы, барды, бармасам, барар, баратын, барған, барылмапты, барғышта, барылмапты, барғышта, барғыш дегендерді алайық. Оларға қарап отырсақ осылардың әрқайсысы басқа-басқа сөздер ма, я болмаса олар бір сөздің әр алуан т:рлері ма деген сұрақтар туады.

Егер сыртқы тұлғаларына қарап, олар бір сөз емес десек, онда сөз бен сөзді жалғастыратын, сөз т:рлендіретін категориялардың араларында айырмашылық болмас еді. Ал егер тек мағыналарына қарап, олар бір ғана сөз десек, онда тіліміздегі грамматикалық формалардың өзді-өзіне тән қызметтерін ескермей елеусіз қалдырғандық болар еді, сонымен бірге бұл жағдайда оларды іштей жіктеуге де, алды-алдына саралап т:сіндіруге де болмас еді. Олай болса осы аталған (бар) сөзден өрбіген т:рлі сөз формаларының ж:йесін тауып, өздеріне тән сөздік және формалық қасиеттерін анықтау-грамматикалың басты міндеттерінің бірі.

Сөз дегеніміз-белгілі формалардың ж:йесі. Ол ұғымға сол сөздің барлық формалары енеді. Ендеше бар, баршы, барыңыз.... дегендерді бәрін де бір сөздің әр т:рлі формалары деп таныған мақұл. Өйткені тіліміздегі сөз бен сөзді байланыстыратын, сөзден сөз тудыратын, демек кейбіреулері жаңа сөз тудыратын, кейбіреулері тек сөздің т:рін ғана өзгертетін я т:рлендіретін қосымшалардың қай-қайсысын алсақ да, олар өздері жалғанған сөзді я бір грамматикалық категориядан екінші бір басқа грамматикалық категорияға көшіретін,я болмаса жалпы грамматикалық категорияның ішіндегі жалқы категорияларды іштей бірінен-біріне аударатын формалар ретінде қызмет етеді. Жоғарыдағы формалар синтетикалық тәсіл арқылы жасалған. Синтетикалық тәсіл арқылы туатын сөз формаларын категориялық маңыздары мен қызметтеріне қарай сөз жалғастыратын, сөз т:рлендіретін және сөз тудыратын формалар деп :ш салаға бөлген дұрыс.

Қазақ тілігдегі сөздердің өзара қарым-қатынасы тек қосымшалар арқылы ғана, демек морфологиялық тәсіл арқылы ғана емес, синтаксистік тәсіл арқылы да беріледі. Атап айтсақ, синтаксистік тәсіл арқылы да сөздерді бір-бірімен байланыстырып, әр алуан таза грамматикалық мағыналармен қатар, лексика-грамматикалық мағыналар жасауға болады. Бірақ бұл тәсіл арқылы туатын мағыналар да сөздердің қалай болса солай, кездейсоқ т:рде тіркесе салуынан пайда болмайды, тілдің ішкі даму заңдарына лайық қалыптасқан ж:йе-ж:йе ережелері бойынша құралуынан туады. Мысалы: бере кел, бере кет, бере шық, бере

ғой, бере ж:р, бере баста, бере жазда деген сияқты тіркестерді алсақ, әрбір тіркестің лексика - грамматикалық мағыналары тіліміздегі дағдылы тіркестер арқылы туған. Осы сияқты көк ала, сұр ала, сары ала, шұбар ала деген тіркестердің және ақ көк, қара көк, қызыл көк, теңбіл көк, жасыл көк тәрізді тіркестердің мағыналары мен қызметтері де олардың құрамдарындағы сөздердің белгілі бір ж:йе бойынша құрылуынан туады. Осы формалар тек грамматикалық я лексика-грамматикалық мағыналардың және олардың қызметтерінің нақтылы тілдік-жамылышы ретінде қызмет етеді. Ендеше осындай формаларды сөз формалары деп танимыз. Бірақ бұл соңғы формалар синтаксистік формалар. Солай болса қазақ тілінде сөз формалары морфологиялық тәсіл арқылы да, синтаксистік тәсіл арқылы да жасалады.

Сөз формасы деп оның морфологиялық құрамындағы бөлшектерінің (морфемалардың), синтаксистік байланыс-жалғас тәсілдерінің өзара бір - бірінен ерекшеленіп бөлінерліктей және соған орай қосымша мағыналарды білдірерліктей әр алуан т:рлерін айтамыз.

Тіліміздегі сөздер морфологиялық құрамы жағынан біркелкі емес, әр т:рлі. Сөздердің ішінде жалаң т:бір сөздер де, жұрнақ арқылы жасалған туынды сөздер де бар. Бұл тұлғалармен қатар, екі т:бірден біріккен сөздер де, екі т:бірден қосарланып жасалған сөздер де, бірнеше т:бірдің тіркесуі арқылы жасалған құрама сөздер де, бірнеше т:бірден қысқарып құралған сөздер де бар.

Сөздер формалық нұсқаларына қарай жалаң және к:рделі сөздер деп екіге бөлініп, жалаң сөздерге т:бір сөз бен туынды сөздерді, к:рделі сөздерге біріккен сөздерді, қос сөздерді, қысқарған сөздерді жатқызады.

Жалаң сөз деп құрамында бір ғана негізгі т:бірі бар сөздерді айтамыз да, к:рделі сөз деп құрамында ең кемінде екі негізгі т:бірі бар сөзді айтамыз.

Қазіргі т:бірлердің бәрі де-лексикалық, грамматикалық және дыбыстық жақтарымен тұрақты бір б:тін тұлғалар. Ол т:бірлер практикалық тілде жеке-дара сөз ретінде де, жаңадан әр алуан сөздер тудыратын негіз ретінде де, жаңадан әр алуан сөздер тудыратын негіз ретінде де, жаңадан әр алуан сөздер тудыратын негіз ретінде де жұмсала береді. Мысалы: ол, бұл, кет, ас, ат, шаш, сіз, :міт, оян, жан, жақ, жалын, жалқы, жалғыз, қайт, қайыр сөздерінде осы қасиеттердің бәрі де бар. Бірақ тарихи тұрғыдан қарағанда т:бір бірте-бірте мағына жағынан да, дыбыстық жағынан да дамып қалыптасады. Мысалы, қазіргі кез тұрғысынан қарағанда жақ, жан, жалын, жалаң, жалқы сөздері т:бір сөздер. Ал тарихи тұрғыдан алсақ осылардың бәрі де туынды сөздер, өйткені жан, жақ, жа сөздері -н, -қ, -л, - ын қосымшалары арқылы жа деген т:бірден туған. Демек ертезамандарда т:бір есебінде қызмет еткен бұл морфемалар кейінгі замандарда көнеріп, туынды

қандай амал я әрекет болсын белгілі бір мезгілде өтеді. Ашық райдың ең негізгі қасиеті-шақты, шақтың неше қилы мәндерін, реңктерін білдіру болады. Сөйтіп ашық рай деп амал-әрекеттің өткенде, қазірде және келешекте болу я болмауын білдіретін негативті грамматикалық категориясына айтамыз. Ашық рай формары арқылы айтылатын хабар ақиқат шындықты, реальды құбылысты білдіріп, тікелей, өткен шақ, қазіргі шақ, келер шақ категорияларымен байланысты болатындықтан, оның нақтылы мазмұны мен формалары шақ категориясымен байланысты қаралады.

Етістік формалары арқылы реальсыз ж:зеге аспайтын я асу - аспауы к:дікті амал-әрекет те беріледі. Неғайбыл райлардың білдіретін негізгі мағыналары әмір, бұйрық, тілек, өтініш, жалыныш, шарт, м:мкіндік сияқты амал-әрекеттерімен байланысты болады да, тек келешекке ғана мегзейді. Яғни амалдың айқын емес екенін білдіретін негативтік сипат-неғайбыл райлардың бәріне де тән жалпы қасиет. Ал ж:зеге асуы реальды емес, тек идеальды я неғайбыл амалды білдіретін қосалқы райлар, арнаулы формалары мен модальдық мағыналарына қарай бұйрық рай, шартты рай, қалау рай деп аталатын :ш т:рге бөлінеді.

Етістіктің бұйрық рай деп аталатын т:рінің модальдық мағыналары-семантика жағынан да, грамматикалық жағынан да қарымы кең формалар. Бұл рай іске қосу, амалды істеуге қозғау салу, т:рткі болу, ұсыныс жасау, кеңес беру, тілек айту, өтініш ету, әмір ету, бұйыру сияқты қыруар көп модальдық мағыналарды білдіреді, демек бұл рай сөйлеушінің белгілі бір істі жасау, ж:ргізу, тындыру туралы көңіл қошынан туған талабын, тілегін білдіреді. Қозғау салу, іске қосу мағынасы бір тыңдаушыға да, көп тыңдаушыға да, I, II, III жақтардың бәріне де арналады және етістіктің жалаң я к:рделі т:рлері арқылы айтыла береді. Мысалы:

1. Мен барайын.	Біздер барайық
Сен бар (барғын)	Сендер барыңдар
Сіз барыңыз	Сіздер барыңыздар
Ол барсын	Олар барсын

Модальдік мағыналардың біреулері әрқашан амалды істеу :шін біреуге (I, II, III жақтарға) ықпал жасау ниетін аңғартады да, әдетте ол субьектіні (адамды) іске икемдеу :шін көндіру :шін қолданылады. Бұлар, бұйрық ретінде айтылады. Модальдық мағыналардың екінші біреулерінде ықпал жасау ниеті көзделмейді, тек жай ғана тілек, өтініш айтылады.

Сен оқы, мен тыңдайын, сен оқи бер, мен тыңдайын да отырайын т. т. мысалдардан бұйрық райдың жіктелетіні көрнеді. Бірақ ол

жиреніш, өкініш, өтініш сияқты көңіл к:йі жайлары да аңғартылып отырады. Сөйлеушінің я жазушының көңіл қошының осындай сәттері модельдік реңк деп аталады.

Сөйлеуші лебізінің я сөйлеуші пікірінің ақиқат шындыққа қатысын білдіретін тілдегі тиісті фонетикалық, лексикалық, грамматикалық тәсілдер және олар арқылы берілу ж:йесі модельдік категория деп аталады. Модельдік категорияның етістік формалары арқылы берілетін амал-тәсілдерінің ж:йесі етістіктің райы деп аталады.

Етістіктің райы-мазмұн жағынан да, форма жағынан да-аса бай категория. Мысалы: мен барайын, мен барайыншы, мен барсамшы, мен бара алмаймын, мен бара қояйын, мен бара салайын, мен барып көрейін...тәрізді жай сөйлемдердегі етістік формаларын алсақ, олардың әрқайсысында өзіне ғана тән, өзгелерінде жоқ модальдық мән бар. Ал сол модальдық реңктердің қай-қайсысы болсын етістіктің тиісті формалары арқылы беріліп, сол формалар арқылы бір-бірінен ажыратылып тұр. Рай категориясы шақ формаларымен де, есімше мен көсемшенің формаларымен де және етістіктің кейбір өзге т:р формаларымен де байланысты болады.

Амалдың ақиқатқа қатысын білдіруіне қарай етістік райлары іштей сараланып, ашық рай және неғайбыл райлар деп аталатын екі салаға бөлінеді. Олардың негізгі сипаттары мен айырмашылықтары мынандай:

1) Ашық райда арнаулы грамматикалық көрсеткіштер болмайды, неғайбыл райларда арнаулы қосымшалар болады.

2) Ашық рай, амалды реальды етіп көрсететіндіктен, мезгіл ұғымымен - өткен, қазіргі және келер шақтармен байланысты болады да, сөйлеу тілінде сол шақ формалары арқылы көрінеді. Ал неғайбыл амалдың реальды емес екенін, яғни амалдың негативті сипатын білдіріп, олардың бұйыру, қалау, шарт ету, қажет санау тәрізді модальдық реңктер т:рінде атайды да, тек келешекке мегзегені ғана болмаса, жақ категориясына тікелей қатыспайды.

3) Ашық райдың қолданылу өресі де, мағыналық қарымы да әрі кең, әрі аса бай ұтымды болады. Сол себептен көптеген модальдік реңктер мен басқа таза субьективтік мағыналарды білдіру :шін индикативтің (ашық райдың) формалары аса жиі қолданылады.

Ашық райдың арнаулы қосымшалары болмағанымен бұл категория амалдың белгілі бір мезгілде, яғни өткен, қазіргі және алдағы кездердің бірінде болу я болмауын көрсететін шақ формаларымен тікелей байланысты болатындықтан, шақ формаларының ж:йесі оның грамматикалық көрсеткіштері есебінде қызмет етеді. Бұл қызмет ашық райға тән табиғи нәрсе. Рай категориясы етістікке тән категория болатын болса, амалды, әрекетті, қимылды, қозғалысты, процестерді білдіретін етістіктердің өздеріне тән табиғи формасы-шақ категориясы мен байланысты. Өйткені

сөздердің құрамына еніп, ол құрамнан бөлшектенбейтіндей к:йге жеткен де, жаңадан сөз тудырарлықтай т:бірге айналған. Осындай көнеленген сөздер көнеленген т:бірлер деп аталады.

Сонымен т:бір деп әрі қарай бөлшектенбейтін, морфемаларға м:шеленбейтін, нақтылы бір зат я құбылыс жайындағы немесе әрекет жайындағы ұғымды білдіретін белгілі бір дыбысты я дыбыстық құрамды айтамыз.

Туынды сөз деп әдеттеморфемаларға бөлшектенетін туынды негіздерді айтамыз. Туынды сөздің құрамында негізгі т:бір морфемасы және қосымша морфемалар болуы шарт. Мысалы: малшы, малшылық, құрама, құранды т.б. Сөйтіп туынды сөздер деп жұрнақтар арқылы негізгі т:бірден өрбіген сөздерді айтамыз. Осы себептен туынды сөздер деп грамматикаларда кейде туынды т:бір деп те аталады. Мысалы: Көкше көктен де көгілдір деген сөйлемді алсақ, ондағы Көкше, көктен, көгілдір дегендердің :шеуі де бірдей туынды сөздер емес. Бастапқы т:бірі көк болғанымен ондағы туынды сөздер көкше және көгілдір дегендер ғана. Ал көктен деген туынды сөз емес, жалғаулы сөз ғана. Туынды сөз тек т:бірден ғана жасалып қоймайды, туынды сөздердің өздерінен де өрби береді. Мысалы: біл, білім, білімпаз, білімпаздық деген сөздерді алсақ, бәрінің де т:бірі-біл. Бірақ ол т:бірден тікелей туған сөз-білім деген ғана. Қалғандары туынды сөздерден өрбіген (білімпаздық).

Туынды сөздер жұрнақ арқылы жасалғанымен, жұрнақтар барлық сөзге бірдей жалғана бермейді. Кейбір жұрнақтар бір сөзге ғана емес, белгілі бір топ сөздің қай-қайсысына болса да, жалғана берсе, кейбір жұрнақтар бір-екі сөзге ғана жалғанып көнеленіп қалады да басқа сөздерге жалғанбайды. Бір алуан сөздерге жаппай жалғаныла беретін жұрнақтарды тірі жұрнақтар дейміз де, бірді-екілі сөзге ғана жалғанып орнығып, қалыптасып қалған жұрнақтарды өлі я көне жұрнақтар дейміз. Мысалы: ойпат, киіт, кент, жент, тоңазы, шынтуайт дегендердегі -пат, -іт, азы, -нт, -туайт жұрнақтары өлі жұрнақтар.

Тірі жұрнақтар да кез келген сөздерге жапа-тармағай жалғана бермейді. Көне жұрнақтар бірлі-жарымды сөздерге жалғанса, тірі жұрнақтар өздерінің жаңа сөз тудыру қабілетіне қарай, сөздердің семантикасына, мағынасына қарай белгілі бір грамматикалық категорияға жататын сөздерге жалғана береді. Мысалы: -шы,-лы деген тірі жұрнақтарды жалғап: сушы, малшы, кенші, сулы, малды, :йлі деген сияқты сөздерді жасауға болады. Бірақ осы сөздерге -қы,-кі,-ғыш,-қыш жұрнақтарын жалғауға болмайды.Өйткені бұл жұрнақтар бір сөз табына жататын сөздерден екінші сөз табына жататын сөздерді тудырады.

Жұрнақтың туынды сөзге қосатын:лесі оған тән болып қалыптасқан формасына, мағынасына, қызмет атқару қабілетіне

байланысты.Мысалы: -лы,-лық, -ла, -лас, -шы, -шылық жұрнақтарын алсақ, олардың өздеріне тән формалары, өз мағыналары, қабілеттері бар. Ендеше қанша жұрнақ болса, олардың әрқайсысының өз формасы, өз мағынасы, өз қабілеті болады. Сөйтіп, туынды сөздің мағынасы өзінің құрамындағы т:бірдің мағынасымен де жұрнақтың мағынасымен деіштей байланысып барып, біртұтас қасиет-қабілетке иеленеді.

Тапсырмалар мен сұрақтар:

1. Сөз формалары дегеніміз не?
2. Қазақ тіліндегі сөзформалары қандай тәсілдер арқылы жасалады ?
3. Жалаң сөздер дегеніміз қандай сөздер, оларды т:рлеріне сипаттама берің.
4. Т:бір сөз дегеніміз не ?
5. Туынды сөз дегеніміз не, олар қалай жасалады ?
6. Тірі жұрнақтар және өлі жұрнақтар туралы не білесіз ?

Пайдалыналған әдебиеттер:

1. А.Ысқақов. Қазіргі қазақ тілі. Морфология Алматы, Рауан, 1оо3ж
2. К.Аханов. Грамматика теориясының негіздері. Алматы
3. А.Ибатов. Қазақ тілі морфологиясының тарихы. Алматы, 1ооu
4. Ә.Төлеуов. Қазақ тіліндегі есімдер. Алматы, 1ооу
5. Ы.Маманов. Қазіргі қазақ тілі. Алматы, 1оо0

К:РДЕЛІ СӨЗДЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ Т:РЛЕРІ

Ж О С П А Р Ы :

1. К:рделі сөздерге жалпы сипаттама
2. Сөздердің к:рделену процесіне тілдік факторлардың әсері
3. Қос сөздер, мағыналық ерекшеліктері
4. Біріккен сөздер, т:рлері, ерекшеліктері
5. Қысқарған сөздер, сөздердің қысқару жолдары мен тәсілдері

Тірек сөздер: кемі екі я одан да көп сөздерден құралады, әуел бастағы жай сөз тіркесінен шығады, б:гін, биыл, орынбасар, әпер, сөйт, сөздердің к:рделенуіндегі фонетикалық, лексика-семантикалық, грамматикалық факторлар, к:рделі сөздерді топтастыру, қос сөздер, біріккен сөздер, қысқарған сөздер туралы.

К:рделі сөз деп кемінде екі я одан да көп дара сөзден құралып, ритм, ырғақ жағынан бір ұдай, лексика-семантикалық жағынан бір тұтас, лексика-грамматикалық жағынан бір б:тін тұлға болып бірлескен тұрақталған құрама сөзді я сөз тіркесін айтамыз.

4. Шақ категориясының формалары, олардың өзіндік белгілері.

Тірек сөздер: Сөйлеуші пікірінің ақиқат шындыққа қатысын білдіретін мазмұны жағынан да, формасы жағынан да аса бай категория райлар болып табылады, райлар ашық рай және неғайбыл райлар болып екіге бөлінеді, ашық рай шақ категориясыен тығыз байланысты қаралады, неғайбыл райға бұйрық рай, қалау рай, шартты рай т:рлері бар.

Сөйлеуші лебізінің я сөйлеуші пікірінің ақиқат шындыққа қатысын білдіретін тілдегі тиісті фонетикалық, лексикалық, грамматикалық тәсілдер және олар арқылы берілу ж:йесі модальдік категориясы деп аталады. Модальдік категорияның етістік формалары арқылы берілетін амал-тәсілдерінің ж:йесі етістіктің райы деп аталады.

Етістіктің райы мазмұн жағынан да, форма жағынан да аса бай категория. Мысалы: мен барайын, мен барайыншы, мен бара алмаймын, мен бара қояйын, мен бара салайын, мен барып көрейін, менің барғым келеді.... деген тәрізді жай сөйлемдердегі етістік формаларын алсақ, олардың әрқайсысында өздеріне тән, өзгелерінде жоқ модальдік мән бар. Ал сол модальдік реңктердің қай-қайсысы болсынетістіктің тиісті формалары арқылы беріліп, сол формалар арқылы бір-бірінен ажыратылып тұр. Амалдың ақиқатқа қатысын білдіруіне қарай етістік райлары іштей сараланып ашық рай және неғайбыл райлар деп аталатын екі салаға бөлінеді. Олардың негізгі сипаттары мен айырмашылықтары мынадай: 1) Ашық райда арнаулы грамматикалық көрсеткіштер болмайды, неғайбыл райларда арнаулы көрсеткіштер болады. 2) Ашық рай амалды реальды етіп көрсететіндіктен, мезгіл ұғымымен-өткен, қазіргі, келер шақтармен байланысты болады да, сөйлеу тілінде сол шақ формалары арқылы көрінеді. Ал неғайбыл райлар амалдың реальды емес екендігін, яғни амалдың негативті сипатын білдіріп, олардың бұйыру, қалау, шарт ету , қажет санау тәрізді модальдік реңктер т:рінде атайды да, тек келешекке меңзегені болмаса, шақ категориясына тікелей қатыспайды. 3) Ашық райдың қолданылу өресі де, мағыналық қарымы да өте кең, әрі аса бай ұтымды болады.

Ашық райдың арнаулы қосымшалары болмағанымен бұл категория амалдың белгілі бір мезгілде, яғни өткен, қазіргі, келер шақтардың бірінде болу я болмауын көрсететін шақ формаларымен тікелей байланысты болатындықтан, шақ формаларының ж:йесі.

Адам сөйлегенде я жазғанда белгілі бір жайт туралы жалаң хабар беріп қоймайды, соған қатысты өзінше т:йген көзқарасын, көңіл қойын, ой-құбылысын да білдіріп отырады. Өйткені ондайда көңіл, ой құбылысы арқылы айтылатын хабардың анықтығы, ақиқаттығы, к:мәнділігі, :стіртінділігі, м:мкіндігі, аяныш, жалыныш, қуаныш, реніш,

байланысты қаралады. а) -а,-е, -й жұрнағы арқылы жасалған көсемше көбінесе алдағы уақытта ж:зеге аспақшы амал-әрекетті білдіреді. Бірақ сол келер шақ ұғымы нақты емес, жалпы ғана аталады. Мысалы~ Біз алдағы каникулда да егін жинауға барамыз, сөйтіп әлеуметтік іске болысамыз. ә) -ғалы, -гелі жұрнағы етістік негізіне жалғанып, контекске қарай келер шақ мәнін де білдіреді. Мысалы: Мен сізді әдейі көргелі, сізбен танысқалы және ақылдасқалы келдім. б)-ғанша, -генше жұрнағы да етістік негізіне жалғанып, контекске қарай, оған келер шақ мәнін жамайды. Бұл форма құрмалас сөйлемнің тек бағыныңқысының баяндауышы болады да, басыңқы сөйлемде аталатын негізгі амалдан кейінгі іс-әрекетті білдіреді. Мысалы: Хош сау бол, ей ағалар, біз келгенше. Таз таранғанша той тарқайды.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Етістіктің қандай грамматикалық категориялары бар, олардың бір-бірінен айырмашылықтары қандай?
2. Етістік негізі дегеніміз не ?
3. Етістіктің салттылық және сабақтылық категориясы қалай жасалады ?
4. Етіс категориясының қандай т:рлері бар, мысалдар келтірің.
5. Болымдылық және болымсыздың категориялары қалай жасалады.

у. Етістіктің қимыл атауы категориясының қызметі қандай ?

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. А. Ысқақов. Қазіргі қазақ тілі. Морфология Алматы, 1оо2ж
2. Ә. Төлеуов. Сөз таптары. Алматы 1оо0ж.
3. Хасенов А. Етістіктің лексика-грамматикалық сипаты. Алматы
4. Иасев С. Қазіргі қазақ тіліндегі негізгі грамматикалық ұғымдар. Алматы. Ана тілі. 1оо2ж.
5. Қасымова Б. Қазіргі қазақ тіліндегі к:рделі етістіктер. Алматы, 1ооуж

у. @.Қалиев, Н.Оралбаева, Б.Қасымова. Қазіргі қазақ тілі. Алмты. Ана тілі, 1ооuж.

ЕТІСТІКТІҢ РАЙ, ШАҚ КАТЕГОРИЯЛАРЫ

Ж О С П А Р Ы :

1. Етістіктің рай категориясына сипаттама.
2. Ашық рай мен неғайбыл рай, олардың бір-бірінен айырмашылықтары
3. Шақ категориясына жалпы сипаттама.

К:рделі сөздердің қай-қайсысы болса да әуел бастағы жай сөз тіркесінен шыққан. Бұлардың қалыптасуына әр қилы синтаксистік амал-тәсілдер негіз болған. Сөздердің к:рделену процесі бірден туа салатын және тез қалыптаса қоятын құбылыс емес, ұзақ процестерді басынан кешіретін тарихи құбылыс. Осындай процестер :стінде морфологиялық және синтаксистік тәсілдердің к:рделі сөз тудырудағы арақатынастарына әр алуан фонетикалық, лексика-семантикалық және грамматикалық факторлар да араласып, әр қайсысы өзінше әр қилы дәрежеде :лестерін қосып, сол қатынастарының дамуына жәрдем етеді.

Фонетикалық фактор. К:рделі сөздердің компоненттерінің әр қилы дыбыстық өзгерістерге ұшырауын фонетикалық фактор деп атаймыз. Мысалы: б:гін, биыл, ағайын, қайны, белбеу, әкел, әпер, т:регел, сөйт, өйткені тәрізді к:рделі сөздер осындағы көрсетілгендей к:йге әр қилы дыбыстық өзгерістерге ұшырау арқылы жеткен. Ол өзгерістердің болуына ассимиляция, диссимиляция, :ндесу, сіңісу сияқты әр алуан заңдар қатынасқан.

Лексика-семантикалық фактор. Әуелгі жай сөз тіркестерінің идиомалану, лекскиалану, делексикалану құбылыстарын лексика-семантикалық фактор деп атаймыз. Мысалы: қырғи қабақ болу, ат ұсті қарау, қас пен көздің арасында (идиомалану), темір жол, ж:к аяқ, аққу, атшабар, ала өкпе (лексикалану), былтыр, т:неуг:ні, ышқыр, аласабыр (делексикалану) т.б.

Белгілі бір грамматикалық категорияға тән бір алуан сөздерден я қайталану, я қосарлану, я тіркесу арқылы к:рделі сөз жасалады. Бірақ ол сөздерден жаңа лексикалық мағына тумайды, олар тек грамматикалық мағына білдіреді. Мысалы: тау-тау астық, кімде-кім, қай-қайдағы, әрең-әрең, :лкен-кіші т.б.

Сөйтіп, к:рделі сөздердің лексикалық мағынасы өзгермей тек ғана грамматикалық мағынасы өзгерсе, ол процесс грамматикалану деп аталады.

Қазақ тіліндегі к:рделі сөздер сыртқы кескін тұрпатына қарай я біріккен, я қосарланған, я тіркескен, я қысқарған сөздер т:рінде кездеседі.

Қазақ тіліндегі қос сөздердің құрамдарындағы компоненттер я бір сөздің ешқандай өзгеріссіз қайталануынан, я оның бір сыңарының, не бір буынының, не бір дыбысының өзгеріліп жамалуынан құралады немесе морфологиялық жағынан бір тектес я синоним, я антоним сөздерден салаласып құралады. Сөзді қайталау және қосарлау тәсілі-өзінше ерекшелігі мол құнарлы ж:йе. Бұл ж:йе бойынша сөзді қайталаудан, я қосарлаудан белгілі мағыналар туады. Зерттеушілер қазақ тіліндегі қос сөздерді қайталама және қосарлама қос сөздер деп

екіге бөледі.

Қайталама қос сөздер белгілі бір сөздің я қосымшасыз, я қосымшалы т:рінің екі ретқайталануы арқылы, я сол с өздің не бір дыбысының немесе бір буынының өзгеріп қайталануы арқылы жасалады. Мысалы: жол-жол, тау-тау, сөйлей-сөйлей, ат-мат, өзді-өзіне, қолма-қол т.б. Қайталама қос сөздер компоненттерінің ерекшеліктеріне сәйкес, қалыптасқан сыртқы дыбыстық және морфологиялық формаларының өзгешеліктеріне сәйкес, қалыптасқан сыртқы дыбыстық және морфологиялық формаларының өзгешеліктеріне қарай төрт т:рлі болады.

1. Қосымшасыз т:бірдің қайталануынан құралатын сөздер. (қора-қора, мая-мая, кім-кім, биік-биік)

2. Қосымшалы т:бірдің қайталануынан құралатын қос сөздер. (бара-бара, сөйлей-сөйлей, :йді-:йге, өзінен-өзі)

3. Бір сыңарының дыбысы өзгеріп құралатын қос сөздерге кісі-мисі, қағаз-мағаз, шай-пай, қалт-құлт сияқты формалар жатады.

4. Бір сыңары ықшамдалып қайталанатын қос сөздерге ап-ащы, жап-жақсы, кіп-кішкене, теп-тегіс сап-сияқтылар жатады.

Қайталама қос сөздер тіліміздегі негізгі грамматикалық сөз таптарының бәрінен де жасалады. және қайталанатын сөз қай сөз табына тән болса, туған қайталама сөз де сол сөз табына қатысты болады. Мысалы: шелек-шелек, тау-тау, жақсы-жақсы, бір-бір, кім-кім, айт та айт, әрең-әрең, бұрқ-бұрқ,.

Қайталама қос сөздердің т:р-т:рлерінің өзара мағыналық айырмашылықтары сол сөздердің қайталау т:рлеріне, олардың сыртқы морфологиялық формаларына байланысты. Себебі қайталаудың әрбір т:рі я :лгісі тиісті семантикалық я грамматикалық мағына тудыратын грамматикалық флрма ретінде қалыптасқан тәсілдер деуге болады. Өйткені қайталама қос сөздердің формаларын да басқа-басқақаншалықты т:р болса, олардың соншалыты мағыналық реңктері де болады. Демек өзіне тән ерекшелігі бар әрбір мағыналық реңктің өзіне лайық формасы да болады.

Қайталама қос сөздердің ішінде арасына -ма, (-ме, ба) қосалқыланып айтылатын қос сөздің (қарсыма-қарсы), бетпе-бет, орны өзінше бір басқа. Бұл форма қазақ тілінде аса құнарлы емес және өзге топтардан оның семантикасы мен қызметі де өзгеше. Мысалы: көзбе-көз кездестім, қолма-қол тапсырдым дегендердегі қос сөздер 1) амал мен істің біреу арқылы емес екі субьектінің арасында тікелей болатынын білдіреді, 2) бұл сөздер тек етістік сөздермен тіркеседі, 3) сөйлемде олар тек ғана пысықтыуыш болып, адвербиалдық қызмет қана атқарады. Жалпы алғанда, бір сөздің қайталануы арқылы жасалатын к:рделі есімдер обьективтік өмірде кездесетін заттарда я басқа құбылыстарда және олардың әр т:рлі қарым-қатынастарында болатын көбею, топталуы, еселеу, жіктелу, саралау, бөліну сияқты жай к:йлерді я

Бұл категорияның арнаулы формалары бар. Олар мыналар: 1)-ып, -іп, -п, 2) -а, -е, -й, 3) -ғалы, -гелі, -қалы, -келі, 4) -ғанша, -генше, -қанша, -кенше.

Көсемшелердің әбден қалыптасқан дағдылы қызметі етістіктің белгісін білдіру болады. Көсемшелер ол :шін өздерінің қосымшаларын дәнекер етеді және көсемшелердің осы семантикасында сәл де болса, шақтық мән я оның нышаны болады. Шаққа қатысына қарай көсемшелерге төмендегідей қысқаша сипаттама беріледі.

1) Өткен шақ көсемше етістік негізіне -ып, -іп, -п, -ғалы, -гелі, -ғанша, -генше қосымшаларының жалғануы арқылы жасалады. Өткен шақ көсемшенің бірінші т:рінің мағынасы да, қызметі де орасан көп. Олардың кейбір негізгі сыр - сипаттары мынадай : Бұл форма дара т:рде де, қайталанып та, қосарланып та, тізбектеліп те жұмсала береді.

Көсемшелер мезгіл мәнін шақ категориясындай толық білдірмегенімен, оның бір нышанын контексте білдіре алады. Осы соңғы қасиет көсемшелердің өзге формаларынан гөрі -ып, -іп, -п формалы т:рінде айқын білінеді. Мысалы: Мен барыппын, сіз барыпсыз, ол барыпты дегендердің бәрінде де өткен шақ мәні бар. Қар жауып, :й суыды деген құрмалас сөйлемнің бағыныңқысындағы жіктелмей тұрған баяндауыштан да өткен шақ мәні анық байқалады.

Көсемшенің -ғалы, -гелі, -ғанша, -генше жұрнақтарының шақтық мәні контексте қолданылу ыңғайына қарай, бірде өткен шақ, бірде келер шақ реңкіне көшіп отырады. Мысалы: Сізбен танысқалы көп болған сияқты.

Осы шақ көсемше. Бұл формаға -а, -е, -й жұрнақтары арқылы жасалатын көсемше жатады. Бұл көсемшенің де мағынасы мен қызметі орасан көп. Оның негізгі сипаты төмендегідей: 1) -ып формалы көсемше сияқты амалдың белгісін, мезгілін, тәсілін, мақсатын, себебін , басқа амалмен жарыстырыла я жол-жөнекей істелу сипаттарын білдіреді. Мен ж:ре келе көп нәрсеге т:сіндім. 2) Құрмаластың бағыныңқысында, жалаң және жай сөйлемдерде баяндауыш болады. Мыс: Құс ұшады, бұзау мөңірейді. 3) Көбінесе аналитикалық етістіктің жетекші компоненті болады. Мысалы: Айта сал, бере тұр, ала қой құлай кетті. Көсемшенің бұл т:рі әдетте, ауыспалы осы шақ формасы деп аталады. Қолданылу ыңғайына қарай бұл форма контексте осы шақ мәнін де, келер шақ мәнін де білдіреді.

3) Келер шақ көсемше. Бұл форма -а, -е, -й, -ғалы, -гелі, ғанша, -генше жұрнақтары арқылы жасалады. Осы :ш қосымша да көсемшенің өткен шақ және осы шақ т:рлерін жасауға қатысатындықтан оларды ауыспалы келер шақ деп атауға әбден болады. Ал бұл жұрнақтардың ауыспалы келер шақ мәнін жасаудағы қызметі тек баяндауышпен

жұрнағы арқылы жасалған форма сөйлемнің қай орнында қалай т:рлендіріліп жұмсалса да және құрамы жалаң я к:рделі т:рде қолданылса да, дәйім өткен шақ мәнін білдіреді. Мысалы: Мен ол кісіні талай көргенмін, талай әңгімелескенмін. -атын, -етін жұрнағы арқылы жасалатын есімшенің қай мезгілді білдіруі контекске байланысты, өйткені оның қай шақты білдіруі айналасындағы сөздерге қарай ауысып отырады. Мысалы: Біздер уақыт-уақыт жиналатынбыз да, әлеуметтік жай, әдебиет мәселелері жөнінде пікір алысатынбыз, тіпті кейде қатты таласатынбыз сияқты тіркесте өткен бір кездерде болған іс-әрекет жөнінде сөз болып отырғаны айқын.

2. Есімшенің осы шақ т:рі контекске қарай -атын, -етін, -йтын, -йтін жұрнағы арқылы жасалады. Бірақ бұл осы шақтық мағынасы сөйлесі отырған кезді дәл атамайды, дағдыға, әдетке айналған, :йреншікті болған, жалпы ж:зеге асып отыратыня істеліп жататын әрекетті білдіреді. Мысалы: Сенің алғаның да, алатының да, аларың да ылғи алғыс дегендегі алғаның -өткен шақ, алатының -осы шақ, аларың -келер шақ екені к:мәнсіз.

3. Есімшенің келер шақ т:рі етістік негізіне -ар, -ер, -р жұрнағы мен -мақ, -мек, -бақ, -пақ жұрнағы жалғану арқылы жасалады. -ар жұрнағы арқылы жасалған есімше сөйлемде қай орында, қандай сөйлем м:шесі болса да семантика жағынан :немі келер шақ мағынасын білдіреді. Мысалы: Қайта кірер есікті қатты жаппа. -мақ -мек жұрнағы арқылы жасалған есімше амал-әрекеттің алдағы уақытта ж:зеге асуы анық, айқын екенін білдіреді. Мысалы: Олар осында келмек, біз оларды к:тпекпіз.

Етістік негіздерінен арнаулы қосмшалар арқылы жасалып, тиісті дәрежеде шақтық, модальдік және басқа мәндерді білдіретін ерекше формалар көсемшелер категориясы деп аталады. Көсемшелер етістіктің жалаң және к:рделі негіздеріне, қимыл атауларына, есімшелерге, рай формаларына, көсемшелердің өздерінен басқа ешбір дәнекерсіз-ақ еркін тіркесіп, олардың юелгілерін, сипаттарын білдіреді де, сөйлемде көбінесе динамикалы адвербиал (етістіктен болған пысықтауыш) болып қызмет атқарады. Көсемшелердің осы қасиеті оларды етістіктің өзге формаларынан ерекшелендіріп отыратын негізгі жалпы грамматикалық сипаты болады. Мысалы: Ол к:ле сөйледі, к:ле сөйлесіп отырды.

Мұнымен қатар көсемшелердің барлық т:рлері де бағыныңқы сөйлемнің баяндауышы бола береді, бірақ олардың ішінен тек жіктелген т:рлері (-ып, -іп,-п, -а, -е, -й) ғана басыңқы сөйлемнің баяндауышы болады. Мысалы: Жаңбыр жауып, жер көгерді, Біз бұл кітапты оқыппыз. Қазір :йге қайтамыз.

Көсемшелер жеке-дара сөз есебінде қолданылмайды, морфологиялық жағынан т:рленбейді, демек, көптік, тәуелдік, септік қосымшалары қосылмайды, тек әредік ғана жіктеледі, пысықтауыш және баяндауыш ғана болады.

көбейтіп топ-тобымен, я бөліп жік-жігімен, я саралап сала-саласымен атап, тәртештеп білдіретін форма ретінде қызмет етеді.

Қосарлама қос сөздер лексикалық мағынасы басқа-басқа екі т:рлі сөзден құралады. Мысалы: ата-ана, :лкен-кіші, жатса-тұрса, алды-арты, іші-сырты т.б.

Қосарлама қос сөздер мағына жағынан ыңғайлас, морфологиялық жағынан тектес, синтаксистік жағынан теңдес сөздерден құралады. Мысалы: әке-шеше, алты-жеті, алды-арты, ойнап-к:ліп деген тәрізді сөздердің әрқайсысының компоненттері мағына жағынан бір-біріне орай, өзара ыңғайлас сөздер, олар морфологиялық төркіні жағынан да, бір тектес, демек белгілі бір ғана сөз табына тән, әрі формалары біркелкі сөздер, әрі қос сөздердің компоненттері синтаксистік қызметі жағынан бір-біріне бағынбай салаласа құрылған к:рделі сөздің бір-бірімен тең табиғи бөлшектері есебінде қызмет етеді. Бұл аталған :ш т:рлі ерекшелік қосарлама сөздердің к:рделі сөз болып жасалуына негізгі таяныш болумен бірге, олардың өзге к:рделі сөздерден ажырауына да негізгі белгі есебінде қызмет етеді.

Қосарлама қос сөздерді компоненттерінің морфологиялық құрамына және сөз таптарына қатынасына қарай бөліп, оларға да өзінше тиісті сипаттама беруге болады.

1. Компоненттерінің морфологиялық құрылымына қарай қосарлама сөздерді екі топқа бөлуге болады: а) негізгі т:бірден құралған қосарлама сөздер (ас-су, бала-шаға) ә) туынды формалардан туған қосарлама сөздер (азды-көпті, алым-берім, жауын-шашын)

2. Жалпы қос сөздер, оның ішінде қосарлама сөздер тіліміздегі негізгі грамматикалық сөз таптарын т:гел қамтиды да, өздері сол сөз таптарына қатысты болады. Мысалы: азық-т:лік, дәм-тұз, бес-алты, олай-бұлай абыр-сабыр т.б.

Қазақ тілінде екі я одан да көп сөздер бірігіп, бір лексикалық мағына беріп, біртұтас сөз жасайды:орынбасар, көкөніс, балмұздақ т.б. Біріккен сөз екі т:рлі: біріккен сөз, кіріккен сөз. Біріккен сөз деп компоненттері мағына жағынан да, форма жағынан де елеулі өзгерістерге ұшырамай-ақ өзара бірігіп, жинақталған біртұтас лексика-семантикалық мағына білдіретін к:рделі сөзді айтамыз.Мысалы: қарақат, шамшырақ, жансая, жанұя т.б.

Кіріккен сөз деп компоненттерінің біреуі я екеуі де бірдей әуелгі өз мағыналарынан айрылып, тұтасымен тұрып басқа бір жалпы мағына білдіретін және сонымен бірге сол компоненттері фонетикалық жағынан әр қилы өзгерістерге ұшырап, бір-бірімен белгілі дәрежеде әрі :ндесіп, әрі ықшамдалып құралған к:рделі сөзді айтамыз. Мысалы: қарлығаш, белбеу, әкел, былтыр т.б. Кіріккен сөздер компоненттерінің өзгеру

сипатына қарай екі салаға бөлінеді. Бірінші топқа екі компоненті бірдей дыбыстық өзгеріске ұшырап біріккен: б:гін, биыл, бәрекелді, т:регел сияқтылар жатса, екінші топқа тек бірсыңары ғана өзгерген алаңғасар, алагеуім, итаршы, керенау, таңертең, ағайын тәрізділер жатады.

К:рделі сөздердің өзге т:рлері сияқты, кіріккен сөздер де, біріккен сөздер де белгілі грамматикалық сөз таптарына телулі болады. Мысалы: б:гін, биыл, ендігәрі деген кіріккен сөздер :стеу болса, әкел, әкет дегендер етістік болады. Ал сексен, тоқсан дегендер -сан есімдер т.б. Сондай-ақ шекара, демалыс, асқазан, ақсақал дегендер зат есімге жатады да, ал әлдекім, әркім деген біріккен сөздер есімдік болады.

Қысқарған сөздер де қазіргі тіліміздегі сөздердің белгілі бір тобына жатады. К:рделі атау сөздердің бір алуандарының әрі қысқартылып, әрі біріктіріліп жұмсалу жолы Қазан төңкерісінен кейінгі дәуірде орыс тілінің әсерінен келіп туды деуге болады.

Төңкерістен кейін мазмұны жағынан да, т:рі жағынан да жаңа әр алуан әлеуметтік, қоғамдық ұйымдар мен мекемелер пайда болғаны мәлім. Сол ұйымдар мен мекемелердің аттары әдетте, бірнеше сөз арқылы аталатын болды. Орыс тілінің ықпалымен қазақ тілінің де сөйлеу, жазу дағдысында жиі қолданылатын ондай суреттеме атауларды қысқартып жазу дәст:рі туды. Осының нәтижесінде қысқарған сөздер әдеби тілдің жазбаша т:рінде к:рделі сөздердің белгілі бір т:рі болып қалыптасты. Мысалы: ТМД-Тәуелсіз мемлекеттер достастығы, пединститут т.б. Қазақ тіліндегі сөздер :ш т:рлі жолмен қысқарған:

1) Орыс тілінде де, қазақ тілінде де құрамындағы сөздердің толық т:рінің де, қысқарған т:рінің де тіркесу реттері бірыңғай келетін сөздер, мысалы: ҚазМИ (Қазақ медициналық институты), ҚазТАГ (Қазақстан телеграф агенттігі), обком (облыстық комитеті)

2) Қазақ тілінің өзіне тән сөз тіркесу заңына лайық қысқартылып ж:рген сөздер: ХДП-Халық демократиялық партиясы.

3) Орыс тіліндегі сөз тіркесу заңына лайық қысқарып, жалпы қазақ жұртшылығына т:сінікті болып енген сөздер: колхоз, совхоз, медшкол т.б.

К:рделі атау сөздер мынадай төрт т:рлі тәсілмен қысқарады:

1) К:рделі атау сөздердің құрамдарындағы әрбір жеке сөздің тек басқы дыбыстарынан ғана қысқарып бірігеді: БҰҰ, ҚМУ, НМПИ

2) К:рделі атаулардың құрамдарындағы бірінші сөздің басқы буынынан және соңғы сөздердің басқы дыбыстарынан қысқарып бірігеді. ҚазМУ, ТашМПИ.

3) К:рделі атаулардың құрамдарындағы әрбір сөздің басқы буындарынан ғана қысқарып бірігеді: обком, колхоз, партком.

4) К:рделі атаулардың құрамдарындағы алғашқы сөздің басқы буынынан және соңғы сөздің т:бір к:йінде айтылуынан құралады:

құрамына да ене береді.

Бір алуан жұрнақтар етістік негізіне жалғанып олардан етістік қасиеті де, есім қасиеті де бар есімше деп аталатын жаңа категория тудырады. Есімге де, етістікке де телулі бұл категорияға тән формалар қолданылу ыңғайына қарай көптік, тәуелдік, септік, жіктік жалғауларында жұмсалып, сөйлемнің барлық м:шелері бола алады. Мысалы: Біздің білетіндеріміз -осылар. Құлақ естігенді, көз көреді. Айтылар сөз айтылды. Біз ертең киноға бармақпыз. Алармаңға алтау аз, берерменге бесеу көп деген сөйлемдерді алсақ, олардағы білетіндеріміз-бастауыш есіткенді - толықтауыш, айталыр - анықтауыш, бармақпыз-баяндауыш болып тұр. Бұдан есімшелерге көптік, тәуелдік, септік, жіктік жалғаулары мен жұрнақтар қосылу нәтижесінде олардың қолданылу аясы кеңейіп, синтаксистік қызметтерінің өрісі ұлғаятыны және осы ерекшелік қазақ тіліндегі есімшелерге :йреншікті екені анық көрінеді. Оның бер жағында есімшелердің бұл ерекшелігі олардың әуелгі төркіні қимыл атаулары болып, бұрын осындай қызметтерді атқаратын машықтары кейінгі кездерде де бойларында сақталып қалғанын атай кеткен жөн. Бірақ есімшелр қимыл атауынан алған әдет - машықтарын бойларында сақтаумен қатар, етістікке тән қасиеттерін де ұмытпаған.

Сонымен, көптік, септік, тәуелдік, жіктік жалғауларында т:рленіп, сөйлемде барлық м:ше бола алатын морфологиялық және синтаксистік сипаттары бар, амал - әрекеттің атауы болу семантикасы мен шақтық ұғымды білдіру қабілеттері де бар формалар есімшелер категориясы деп аталады.

Есімшелерге :йреншікті сипат болып қалыптасқан субстантивтік, атрибуттық, предикаттық қызметтер бұл формалардың жалпы жалпы грамматикалық та, жалқы грамматикалық та мағыналарынан туған. Бірақ есімшелер осы функцияларда амал - әрекет т:рінде емес, қимылдың белгісі я сипаты т:рінде көрсетеді, өйткені, әдетте субьектінің қимылын білдіретін етістіктер есімшеге айналғанда сол субьектінің қимылана емес, оның белгісіне көшеді. Дегенмен сөйлемде қандай қызмет атқарса, есімшелер өздерінің негізгі сипатынан-шақтық мәнді білдіру қабілетінен айрылмайды. Осы сипатына қарапесімшелер категориясы есімдер тобына емес, етістіктер тобында қаралады. Ендеше, есімшелер етістікке жіктелу қабілетіне қарап жатқызылмайды, шақ сипаты болатындығына қарай жатқызылады және есімшелерді топтастырғанда, олардың осы сипаты негізге алынады.

Осы айтылған сипатына қарай есімше формалары өткен шақ есімше, осы шақ есімше, келер шақ есімше болып :ш салаға бөлінеді.

1. Есімшенің өткен шақ т:рі етістік негізіне -ған (-ген, -қан,-кен) жұрнағы мен -атын, -етін жұрнағы жалғану арқылы жасалады. –ған

Мысалы: тара-н, жу-ын, ор-ан ки-ін.

Амал-әрекеттің болу я болмауы немесе тынуы я тынбай қалуы-табиғи құбылыс. Осы табиғи құбылысқа қатысты амал-әрекеттің ж:зеге асуы я аспауы тілде арнаулы формалар арқылы айтылады.

Іс-әрекеттің ж:зеге асуын білдіретін форма етістіктің болымды т:рі деп аталады. Да, ж:зеге аспауын білдіретін форма етістіктің болымсыз т:рі деп аталады.

Әдетте, етістіктің болымды т:рі кәдімгі т:бір, туынды және к:рделі формалар арқылы білдірсе, болымсыз т:рі сол формаларға я негіздерге арнаулы -ма (-ма,-ме, -ба, -бе,-па,-пе) қосымшасы жалғану арқылы жасалады. Етістік негіздерінен туатын оның өзге формаларының бәрі де осы болымсыз т:р қосымшасынан кейін тұрады. Мысалы: барма-у, келме-у, бар-ма-ғалы, бар-ма-са т.т.

Айтылмақшы ойдың стильдік талабы мен талғамына қарай, к:рделі етістіктерде болымсыздық қосымшасы жетекші етістікке де, көмекші етістікке де немесе солардың біреуіне ғана жалғанып жұмсала береді. Мысалы: алмай қойды, алмай қоймайды т.т.

Етістіктің есімше, көсемше, рай, шақ және басқа формаларына айтылмақшы мағына реңкіне, стиль талабына қарай болымсыздық мән білдіретін емес, жоқ сөздері де қолданыла береді. Мысалы: көрген емеспін, көрген жоқпын, барғамыз жоқ, көрмей емес.

Қимыл атауы істің я әрекеттің нақтылы процесін білдірмей, тек оның атауы ретінде қызмет ететіндіктен, онда шақтық ұғым болмайды. осы себептен етістікке тән арнаулы грамматикалық формалар, яғни есімше, көсемше, рай, шақ, жақ формалары қимыл атауына тікелей жалғанбайды. Қимыл атауы семантика лық жағынан да, т:рленуі (формалары) жағынан да етістіктен гөрі зат есімге жақын. Сол себептен қимыл атауына, қолданылу ыңғайына қарай, есімдерге тән көптік, тәуелдік, септік жалғаулыры жалғана береді, бірақ оған еш уақытта да жіктік жалғауының қосымшасы жалғанбайды. Мысалы: сендердің б:гін келулерің қажет, мына киноны көрулеріңізге болады т.б.

Қимыл атауына -лы, -сыз, -лық, -шылық, -ыш, -дай тәрізді жұрнақтар қосылып. туынды есімдер жасала береді. Мысалы: жазулы, байлаулы, айтушы, айтты т.б.

Етістік негізінен -у ж:рнағы арқылы туған кейбір формалар қимыл атауы ретінде жұмсауларымен қатар, субстантивтеніп, адьективтеніп зат я сын есімдер қатарына көшкен. Бұл құбылыс қимыл атауының есімге жақындығының айғағы. Мысалы: бұрау, жамау, құрау, көсеу, т:зу т.б.

Қимыл атауы сөйлеу талабына лайық тиісті жұрнақтар мен жалғаулар қосылып т:рленуіне орай өзге де негігі және көмекші сөздермен тіркесуіне қарай, сөйлемде дербес м:ше де бола алады, к:рделі м:шенің

пединститут, мединститут.

Қысқарған сөздердің айтылуы жазылуындай бола бермейді. Басқы дыбыстардан қысқарған сөздер бірыңғай бас әріптермен бір сөз ретінде қосылып жазылады. Мысалы: АҚШ, ТМД, БҰҰ.

Бірінші сөздің басқы буынынан және соңғы сөздердің басқы дыбыстарынан қысқарған сөздер араларына ешқандай белгі қойылмай, алғашқы буынның бірінші дыбысы және соңғы сөздерден алынған әрбір жеке дыбыс бас әріппен жазылады (ҚазМИ, ҚазМУ)

Әрбір сөздің басқы буындарынан қысқарған сөздер де, алғашқы сөздің буыны мен соңғы тұтас сөзден бірігіп қысқарған сөздер де, араларына ешқандай белгілер қойылмай, бірыңғай кіші әріппен бірге жазылады (пединститут)

Қысқарған сөздердің қатарына шартты таңбалар да жатады. Бірақ бұлар жоғарыдағы к:рделі атаулардай емес, тек жазу ж:зінде қолданылатын белгілер ретінде ғана жұмсалады.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. К:рделі сөздер дегеніміз не?
2. Сөздердің к:рделену процесіне қандай факторлар әсер етеді?
3.Қазақ тіліндегі к:рделі сөздер неше топқа бөлінеді?
4. Қос сөздерге сипаттама берің. Қайталама және қосарлама қос сөздер дегеніміз не, олар қалай жасалады?
5. Біріккен сөздер дегеніміз не, оның негізгі т:рлері қандай?
6. Қысқарған сөздер тіл білімінде не деп аталады?
7. Қазақ тіліндегі сөздер неше т:рлі тәсілмен қысқарады?

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. С.Исаев. Қазіргі қазақ тіліндегі негізгі грамматикалық ұғымдар. Алматы, 1oouж.
2. К.Аханов. Грамматика теориясының негіздері. Алматы, 1ou5ж.
3. А.Ысқақов. Қазіргі қазақ тілі. Алматы, 1oo2ж.
4. Г.Жаркешова. Біріккен сөздер мен сөз тіркестерінің орфографиялық сөздігі. Алматы, 1oo0ж.
5. Кеңесбаев І. Қос сөздердің кейбір жасалу жолдары. Алматы, 1ooуж

СӨЗ ТАПТАРЫН ТОПТАСТЫРУ

Ж О С П А Р Ы :

1. Сөз таптары туралы т:сінік

2. Қазақ тіліндегі негізгі сөз таптары
а) Атауыш сөздер
ә) Көмекші сөздер
б) Одағай сөздер
3. Сөз таптарын топтастыру принциптері

Тірек сөздер: сөз таптары мен топтары туралы т:сінік, атауыш сөз, көмекші сөздер, одағай сөздер, т:рлері, ерекшеліктері туралы жалпы сипаттама.

Сөз таптары жөніндегі мәселені бағдарлау әрі тілдің құрылымының, әрі сөздің құрылымының теориялық та, практикалық та мәселелерін терең зерттеу, жете білу :шін керек. Мысалы, бастауыш, орта, жоғары мектептерде тілді оқытудың негізгі т:йіндері сайып келгенде, сөз таптарына, солардың айналасына шоқталады, сондай-ақ тілдің грамматикалық құрылымына байланысты көптеген мәселелерді алсақ, оларды сөз таптарына зерттеу де, шешу де м:мкін емес. Солай болса сөз таптары жайындағы мәселелер тілдің грамматикалық құрылысының, сөздің грамматикалық құрылымының әрі кіндік қазығы, әрі негізгі арқауы сияқты мәселелер. Шынында сөз табы грамматиканың көптеген т:йіндерін шешетін арқау ғана емес, оны лексикамен байланыстыратын да негізгі баспалдақ сияқты. Тілдегі сөздерді грамматикалық топтарға бөлу, оларға тиісті грамматикалық сипаттамалар беру, алды-алдына талдау грамматиканың негізгі өзегі, ең т:йінді, ең басты мәселесі.

Қазақ тіліндегі барлық сөздер семантикалық және морфологиялық белгілеріне қарай ең алдымен :ш :лкен топқа бөлінеді. Олар: атауыш сөздер, көмекші сөздер және одағай сөздер.

Атауыш сөздер өздеріне тән дербес мағыналары болғандықтан, контекстен тыс та, контексте те қажетіне қарай қолданыла береді: олар сөйлемде грамматиканың заңы бойынша т:рленіп те, т:рленбей де жұмсалып, өз алдына м:ше бола алады. Ол сөздерден қалыптасқан белгілі тәсілдер бойынша жаңа сөздер тудыруға да болады. Сөйтіп, атаушы сөздер дегеніміз-өздеріне тән лексикалық та, грамматикалық та мағыналары бар және ретіне қарай, :стеріне әр қилы қосымша реңдер жамап алып, өзге сөздермен әр алуан қарым-қатынасқа т:се алатын дербес сөздер.

Атаушы сөздер-осы :ш топтың ішіндегі әр алуан ең көбі де, әрі ең негізгі ұйтқысы және тіліміздің б:кіл сөз байлығының барлық шұрайы да, негізі де болып табылады. Атаушы сөздерді, ерекшеліктері мен сипаттарының бір-біріне жақын белгілеріне қарай, іштей бірнеше лексика-грамматикалық топтарға бөлуге болады. Мысалы, оларды ең аллдымен есімдер және етістіктер деген екі салаға бөлуге болады. Бірақ, есімдер де іштей бірдей емес. Мысалы, зат есім, сын есім, сан есім, есімдіктер ішінара ұқсас, :стеу сөздер мен еліктеу сөздер өзара бір-біріне жақын. Осыған орай,

ақылы артты деген сөйлемдер құрауға болады. Ал мұндай етістіктердің әрқайсысы әрі салт, әрі сабақты болып қызмет атқарады.

Етістіктен етістік тудыратын өздерінше морфологиялық және синтакасистік сипаттары басқашалау болып келетін бір алуан жұрнақтардың ж:йесі әдетте етістер я етіс категориясы деп аталады. Етістерді етістіктердің өзге категорияларынан ерекшелендіріп тұратын сипаттары мынадай:ол онан жөн сұрады, олар бір-бірінен жөн сұрасты, ол онан жөн сұратты, онан жөн сұралды, ол өзі сұранды деген сөйлемдердегі етістік формалардың соңдарындағы өткен шақтың қосымшасын алып тастағаннан кейінгі етістіктерді бір-бірімен салыстырғанда олар бір т:бірден тараған т:бірлес сөздер екендігі айқындалады.

Етіс категориясы деп амалдың субьекті мен обьектіге қатысын, сондай-ақ керісінше субьекті мен обьектінің амалға қатысын білдіретін формалардың ж:йесін атаймыз. Бұл формаларда сөз тудыру қабілеті де, сөйлемдегі сөздердің синтаксистік құрылысын өзгерту қабілеті де болады. Етістер жұрнақтарының т:рлеріне, олардың мағыналыры мен қызметтеріне қарай төмендегідей бес т:рге бөлінеді: негізгі етіс, өзгелік етіс, ортақ етіс, ырықсыз етіс, өздік етіс.

1. Негізгі етістіктің арнаулы көрсеткіші болмайды. Оған әрбір т:бір я туынды етістіктердің де, к:рделі етістіктердің де негіздері жатады. Негізгі етіс деп өзге етіс формаларына таяныш - негіз болатын, солардың т:рлерін, мағыналарын, қызметтерін салыстырып айқындайтын форманы айтамыз. (Бар, кел, сөйле, шөлде,ақта, арала, қарайла, оян қуан т.б.)

2. Ортақ етіс -с, -ыс, -іс жұрнағы арқылы негізгі етіс формасынан жасалады. Бұл жұрнақ негізгі етістікке амалды (істі) кемі екі я оннан да аса субьекті қатысып ж:зеге асыратындықты білдіретін мән :стейді, демек бірнеше субьектінің қатысы арқылы ж:зеге асатын амалды білдіреді. Мысалы: айтыс, әкеліс, апарыс, қарас, таныс, көмек, көрсетіс т.б.

3. Өзгелік етіс -т, -тыр, -тір, -дыр, -дір, -қыз, -кіз, -ғыз, -гіз жұрнақтары арқылы және сол жұрнақтардың қабаттаса жалғануы арқылы негізгі етіс формасынан жасалады.

4. Ырықсыз етіс -ыл, -іл, -л жұрнағы арқылы жасалады. Бұл жұрнақ етістік негізінің мағынасына амал ырықсыз істелетіндей мән жамайды, :стейді, бірақ ол формадан амалды кім істегені, яғни субьектісі көрінбейді де, көбінесе логикалық обьекті есебінде қызмет етеді. Мысалы: қой қамалды, :й жиналды, жіп :зілді.

5. Өздік етіс -ын, -ін, -н жұрнағы етістік негізіне жалғану арқылы жасалыды. Бұл жұрнақ етістік негізіне амалдың шарпуы я нәтижесі оны жасаушы субьектінің өзіне тиетінін білдіретіндей мән жамайды.

ет, алып бер дегендер жатады.

Сонымен құрылысы мен құрамына қарай етістіктерді жалаң және к:рделі деп бөлу етістік негіздерінің осындай нұсқаларына байланысты туады. Жалаң етістіктің де, к:рделі етістіктің де лексика - семантикалық мағынасы осы негіздерге байланысты болады.

Етістіктің салттық, сабақтылық семантикасы да осы негіздерге қарап анықталады. Мысалы: ал, айт, ая, арала, орна, к:л сияқты негіздер кімдіҰ нені? деген сұрауға жауап беретін табыс жалғаулы сөздерге сабақталып тұрады. Ал, бар, к:л, қажы, көз жібер сияқты негіздер табыс жалғаулы сөздерге сабақталмай, өздерін салт ұстайды.

Етістіктің қай-қайсысы болсын, мейлі ол іс я әрекетті атасын, мейлі қимыл я қозғалысты атасын бәрі бір-субьекті жасайтын амал-әрекетті немесе процесті білдіреді. Сондай-ақ іс я процесс сөйлеу тілінде обьектіге не тікелей тіреліп, сабақталып, не тірелмей, жанай ж:зеге асырылып жатады. Етістіктің осылайша обьектіні тікелей керек ету я керек етпеуі оның жалпы грамматикалық семантикасына байланысты. Мысалы: кейбір етістіктер сөйлемде қолданылғанда табыс септікті сөзді-тура толықтауышты керек етіп, сабақталуды тілеп тұрса кейбір етістіктер табыс септікті сөзді қаламай - ақ оған сабақталмай-ақ салт к:йінде жұмсалып тұрады. Етістіктің табыс септіктегі сөздікерек ету якерек етпеу қасиеті олардың синтаксистік жағынан тура толықтауышты меңгеру я меңгермеу қабілетіне байланысты қалыптасқан. Сен кітапты ал да, :йге қайт деген құрмалас сөйлемнің алғашқысындағы амалда (ал) бірдемені алуды керек етіп, соған тіркелетіндей, сабақталатындай қабілет болса, соңғы сөйлемдегі амал (қайт) ондай обьектіні керек етпей, оны жанай тек :йге қарай кету бағытын ғана білдіріп тұр.

Аш, айт, бақ, бер, ек, ем, жаз, жай, сеп, сыз, тап, тер, :з, :й, ыл, іл етістіктерін алсақ бұлардың бәрі де қолдана қалсаңыз кімді? нені? деген сұрауларға жауап беретін табыс септіктегі сөзге сабақталады. Сөйлеу тілінде табыс септікті сөзді демек, тура толықтауышты керек ететін семантикасы бар осындай етістіктер сабақты етістіктер деп аталады.

Етістіктердің ішінде кімді? нені? деген сұрауларға жауап к:тпейтін, табыс септіктегі сөзге сабақталмай-ақ жұмсала беретін етісіктер де көп. Мысалы: ау, бар, бұқ, жат, жур, тол, тоң, қажы, қуан т.б. Мұндай табыс септіктегі сөзге сабақталмайтын етістіктер әдетте, салт етістіктер деп аталады.

Етістіктердің бәрі бірдей я салт, я сабақты бола бермейді. Олардың ішінде әрі салт, әрі сабақты болатындары да бар. Әдетте, мұндай қасиеттер не омоним етістіктер не полисемиялы етістіктерде болады.Мысалы: арт,ж:р, тара етістіктерін қолдана қалсақ, олардың әрқайсысынан ж:кті артық және

шартты т:рде есімдердің алғашқы тобын атаушы сөздер, соңғы тобын :стеуші есім деп екі салаға жіктеуге болады. Ал, етістіктер өз алдына бір топ. Атаушы сөздерді осылайша :ш топқа бөлу, әрине белгілі бір принципке с:йенуден шыққан. Ол принцип бойынша жіктегенде бұл сөздердің заттық мағыналары таяныш етілмейді, топ-тобына тән категориялық семантика с:йеніш етіледі. Ал, осы принципке с:йене отырып бағдарласақ, атаушы есімдер заттық ұғымдардың және ойша тұспалданатын т:сініктердің аттарын, сондай-ақ заттарға тән алуан тұрақты белгілер жайындағы т:сініктердің аттарын білдіреді.

:стеуші есімдер әр қилы іс-әрекеттің белгілерін және белгінің белгілерін білдіреді. Етістік амал-қимыл ретінде қабылданатын әр алуан іс-әрекеттің, қилы-қилы көріністерінің аттарын білдіреді. Сөйтіп, атаушы сөздердің аталған :ш тобының бір-бірінен ажырайтындай айқын-айқын шектері бар. Бірақ, олардың шекаралары жабық емес, өйткені тілдің даму процесінде есімдерден етістіктерге, керісінше, тістік терден есімдерге сөздер ауысып отырады: есімдердің өздері де іштей ауысып, мысалы кейбір сөздер зат есімнен сын есімге керісінше, сын есімнен зат есімге, өзге есімдерден есімдікке, :стеуге, сондай-ақ етістіктерден есімдерге көшіп отырады.

Көмекші сөздер мағыналық дербестігі болмайтындықтан, тек контексте атаушы сөздермен селбесіп қана жұмсалады да, өз алдына дербес сөз ретінде қолданылмайды. Осыған сәйкес, олар сөйлемде өз алдына м:ше бола алмайды, тек атаушы сөз арқылы жасалған м:шенің құрамына енеді де, сол м:шелерді өзара жалғастыруға дәнекер болады: көмекші сөздерден негізінде жаңа сөздер жасалмайды. Өйткені көмекші сөздер дегеніміз-өздеріне тән лексикалық мағыналары солғындаған, лексикалық мағыналарынан гөрі грамматикалық мағыналары басым болу себебінен көбінесе әр алуан грамм атикалық қатынастарды білдіріп, әр қилы грамматикалық қызмет атқаратын жәрдемші сөздер.

Көмекші сөзде де, ерекшеліктеріне қарай, іштей, жалғаулықтар, септеуліктер, демеулікт ер деп аталытын топтарға бөлінеді. Одағай сөздер деп ешқандай ақиқат ұғымдарды білдірмейтін, тек адамның әр алуан көңіл-к:йімен әр қилы сезім райларын білдіру :шін қолданылатын бірақ олардың, атаулары есебінде жұмсалмайтын сөздерді айтамыз. Одағайлар шығу тегі мен қалыптасу табиғатының ерекшелігіне қарай, өзге сөздермен ешқандай да грамматикалық қарым-қатнасқа т:спейді. Сол себептен одағайлар белгілі бір сөйлемдерге қабаттасып, жұмсалатын жарыспа сөйлемдер ретінде жұмсалғандарымен, бірақ өздері сөйлем м:шесі бола алмайды. Одағай сөздер өзінше іштей тиісті жіктерге бөлінеді. Бірақ одағайлардың саны, семантикалық және морфологиялық ерекшелігі бірыңғай болып келетіндіктен, іштей бөлу мәселесі

соншалықты қиын соқпайды.

Бұл аталған :ш топ сөздер өзара бір-бірімен жіті байланысты. Мысалы, көмекші сөздер мен одағай сөздер :немі дерлік атаушы сөздерден нәр алып, қорланып отырады. Бұған атаушы сөздерден туған шылау сөздер мен одағай сөздердің тарихы куә. Мысалы, бәрекелді, әттегенай, тәйірай, ойпырмай, мәссаған тәрізді одағайларды, сондай-ақ, дегенмен, болмаса, сондықтан, өйткені, ендеше, біресе, бірде, шейін, туралы, сияқты, қарай, гөрі тәрізді көмекші сөздерді алсақ, осылардың бәрінің де т:пкі төркіндері-атаушы сөздер. Сонымен қатар, өзді-өздеріне тән ерекше сыр-сипаттары бар бұл :ш топтың өзді-өзіне іштей сара-сара топтарға бөлінеді.

Тілдегі барлық сөздерді граммати калық жағынан топтастырғанда екі т:рлі нысана болуы тиіс.

1) Барлық сөздер, к:ллі сөз топтары тілдің сөздік құрамына енеді. Қай сөз табына енсе де, сөздердің лексикалық жағы ескеруі тиіс. Ал, сөздердің лексикалық жағын ескеру дегн сөз-олардың семантикалық жақтарын еске алу дегенмен бірдей. Олай болса әрбір сөз табына енетін сөздер лексикалық тұрғыдан қаралып талдануы қажет.

2) Барлық сөздерді белгілі-белгілі грамматикалық сөз топтарына телу, олардың өзді-өздеріне тән т:рлену, өзгеру ж:йесін, сөйлем м:шесі болу қабылетін, өзге сөздермен тіркесу ерекшелігін анықтап, жан-жақты сипаттама беру мәселелері-тікелей граммати када қаралатын мәселелер. Ендеше қанша сөз табы болып, оларға қанша сөз енсе де, барлығының грамматикалық жақтары ескерілуі қажет. Ал, сөздердің, сөз таптарының грамматикалық жақтарын ескеру деген сөз-олардың грамматикалық сипаттарын анықтау дегенмен бірдей. Солай болса, әрбір сөз табы және оларға енетін жеке сөздер грамматикалық тұрғыдан да қаралып талдануы қажет.

Сөйтіп, тілдегі сөздерді топтастырғанда, олардың лексика-семантикалық жақтары да, грамматикалық (морфологиялық және синтаксистік) жақтары да бірдей ескерілуі керек.

Әдетте, сөз табы деп жалпы лексика-грамматикалық сипаттары мен белгілері бәріне бірдей ортақ болып келетін сөздердің тобын айтамыз. Ендеше, сөз табының мазмұны осындағы лексика-грамматикалық деген қос сөз арқылы айтылған екі компоненттің бірлігінен құралады. Бірақ мұндағы бірінші бөліктің мазмұнынан таза лексикалық семантиканы емес, грамматикалық семантиканы, яғни заттық, амалдық, сапалық, сандық деген тәрізді тім жалпы мағынаны білдіретін семантиканы қабылдау керек. Грамматикалық семантика деген ұғымға сөздің материалдық я лексикалық мағынасы емес, заттың атын, амал-ісін, заттың сапалық сандық я басқа белгілерін, амал мен белгінің белгілерін және басқа да солар сияқты материалдық ерекшеліктерді білдіретін семантика-грамматикалық

әбден қалыптасқан арнаулы қосымшалары қосылғанда ғана тиісті киімін киіп, дербес лексика - семантикалық мәніне ие болып, грамматикалық қызметін м:лтіксіз атқаратын формаға айналады. Өйткені етістік қосымшалары әрбір семантика-грамматикалық топтың (форманың өзіндік сипаттарын) ерекшеліктерін ашады. Ендеше, етістік формаларында жалпы қасиет те, жалқы қасиет те болады. Олардың алды - алдына сараланатын жалпы қасиеттерінен бір-бірін толықтырып, бірімен - бірі селбесіп, өз ара ұштасатын жалқы қасиеттерінен б:тін сөз табының етістікке тән барлық сыр - сипаттары құралады. Солай болса, етістік формаларынын т:р - т:рін, олардың мағыналары мен қызметтерін анықтау-етістікке қатысты сөз формаларын жан-жақты етіп талдау, білу, баяндау болмақшы. Осы тұрғыдан қарағанда, талданылмақшы етістік формаларының ж:йесі төмендегі грамматикалық категорияға бөлінеді:

1. Етістік негізі.
2. Қимыл атау категориясы.
3. Салттық және сабақтылық категориясы.
4. Етіс категориясы.
5. Болымдылық және болымсыздық категориясы.
6. Амалдың өту сипаты категориясы.
7. Есімшелер категориясы.
8. Көсемшелер категориясы.
9. Рай категориясы.
10. Шақ категориясы.

Бұл категориялардың әркайсысының мазмұны мен формалары, сондай-ақ қызметтері төменде алды-алдына баяндалады.

Етістікке тән грамматикалық формаларға да, етістіктен жасалатын барлық басқа сөз топтарына тән туынды формаларға (Есім және басқаларға) да т:п таяныш я т:п негіз есебінде қызмет ететін етістік-тұлға болады. Тілімізде осындай грамматикалық формаларының бәріне де, сондай-ақ етістіктен жасалатын басқа да сөз топтарына тән формаларға да т:п нұсқа таяныш болатын ерекше тұлға бар. Осы тұлға етістіктің негізі деп аталады. Бұл тұлға тек лексикалық негіз ғана емес, грамматикалық тұлға ретінде саналады. Бұл тұлға қашан да болсын, сөйлеуші адамның тыңдаушы адамға амал-әрекетіне ж:зеге асыруды нұсқай, сұрай, екінші сөзбен айтқанда, бұйыра өтіне айту семантикасын білдіреді. Мысалы: айт, оқы, жаз, бар, тұр.

Сыртқы құрылысы мен құрамы жағынан етістіктердің негіздері жалаң да, к:рделі де болады. Мысалы: ал, аш, бар, бас, к:л, к:т, көр, қос, қоры, нан, тер, сал дегендер - жалаң т:бір негіздер де, абайла, арала, ақылдас, бағала дегендер-жалаң туынды негіздер. Ал кемі екі я онан да көп сөздерден құралатын к:рделі негіздерге: абай бол, айғай сал, жәрдем

5. Қасымова Б. Қазіргі қазақ тіліндегі к:рделі етістіктер. Алматы, 1ооуж

6. Ғ.Қалиев, Н.Оралбаева, Б.Қасымова. Қазіргі қазақ тілі. Алматы. 1ооиж.

ЕТІСТІКТІҢ ГРАММАТИКАЛЫҚ КАТЕГОРИЯЛАРЫ

Ж О С П А Р Ы:

1. Етістіктің негізгі грамматикалық категориялар туралы
2. Етістік негізі және оның т:рлері
3. Салт және сабақтық етістік
4. Етіс категориясы, т:рлері
5. Етістіктің болымдылық, болымсыздық категориясы
6. Қимыл атауы категориясы
7. Есімше және көсемше категориялары

Тірек сөздер: етістік негізі - етістікке тән барлық формаларға т:п-таяныш болатын т:бір сөздер, етістіктің өзіне тән негізгі грамматикалық категорияларына мыналар жатады: салт және сабақты, болымды және болымсыз, етіс, қимыл атауы, есімше, көсемше, рай, шақ т.б. сөздердің табыс септікті меңгеру және меңгермеуіне байланысты салттылық және сабақтылық категориясы жасалады, етіс категориясының негізгі етіс, өзгелік етіс, өздік етіс, ырықсыз етіс , ортақ етіс, есімше, көсемше сияқты т:рлері бар т.б.

Етістік формаларының ж:йесін айқындау :шін, сол ж:йеге енетін формалардың негізгі грамматикалық сыр-сипаттарын ашып алу қажет. Өйткені ол ж:йе етістіктің арнаулы формаларынан құралады. Формалардың ерекшеліктері олардың семантикалық және морфологиялық сипаттарын анықтау нәтижесінде ашылмақ.

Грамматикалық формаларының көптігі мен мазмұнының байлығы жағынан және қызметтерінің қарымдылығы мен сан-салалығы жағынан етістіктер тіліміздегі сөз таптарының ж:йесінде төтенше орын алады. Етістіктің бұл төтенше орны: 1) оның формаларының бәріне де тән, бәріне де ортақ, бәрінде де болатын жалпы сипаттарымен, 2) сол формалардың өзді-өздеріне ғана тән, өзгелерінде жоқ жалқы ерекшеліктерімен байланысты. Өйткені етістік формаларының бәріне тән, бәріне ортақ, жалпы сипаттары оларды етістік деп аталатын :лкен категорияның айналасына шоқтайтын жалпы белгі болса, әр формаға тән жалқы ерекшеліктер оларды алды-алдына саралап, бір-бірінен ажырататын семантикалық және грамматикалық сипаттарының көрсеткіші есебінде қызмет етеді.

Етістік негізі, қашан да болсын, өзіне лайықты, :йреншікті болып,

мағыналар енеді.

Ал, қос сөздің екінші бөлігінің (грамматикалық деген компонентінің) мазмұнына белгілі бір сөзге тән грамматикалық категориялардың және олардың жасалу, т:рлену формаларының мағыналары енеді. Бұл арадағы грамматикалық мағына деген ұғымға белгілі бір сөздің жаңадан сөз тудыру, сөз т:рлендіру, сөз байланыстыру ж:йелерінің мағыналары мен формалары демек, б:кіл морфологиялық белгілері және сол сөздің сөйлемдегі қызметтері, өзге сөздермен тіркесу қабылеттері, демек, б:кіл синтаксистік белгілері енеді. Қысқасы, сөздің лексика-грамматикалық белгілері деген термин белгілі бір сөзге, сөз табына тән б:кіл лексикалық, морфологиялық және синтаксистік сыр-сипаттарды т:гел қамтиды.

Сөз табының лексикалық (семантикалық) грамматикалық (морфологиялық және синтаксистк) белгілерін дұрыс ашу :шін, осы аталған семантикалық, морфологиялық және синтаксистік белгілердің :шеуін де бірдей т:гел қамту қажет. Өйткені, егер осы :ш белгінің :шеуі де тегіс қамтылса, сөздің мазмұны да, материалдық формасы да, синтаксистік феункциясы да т:гел ескеріледі.

Дегенмен сөздердің бәрінен бірдей осы :ш белгі тегіс табыла бермейді, ендеше кейбір сөз таптары :шін белгілі бір принципті негізгі етіп алып, өзгелерін я көмекші принцип етіп алып, өзгелерін я көмекші принцип етіп, я тіпті қолданбай-ақ қоюға да әбден болады. Мысалы, одағай сөздерді аныңтау :шін морфологиялық белгіні іздеп жатудың қажеттігі де болмайды. Сол сияқты, шылау сөздерді аныңтау :шін тек олардың семантикасын және сөзбен, сөйлеммен тіркесу ерекшеліктерін ғана негізге алмаса, олардан арнаулы морфологиялық формалар іздеудің қажеті жоқ.

Сондай-ақ, :стеу сөздер мен еліктеу сөздерді анықтауға олардың семантикасы мен синтаксистік функциялары ғана тірек болады, морфологиялық белгі тек қостаушы ретінде ғана қаралады. сөйтіп, кейбір сөз табын анықтау :шін, :ш белгінің (принциптің) :шеуін де қолдануға болса, кейбір сөз таптары :шін я екі белгіні ғана қолдануға болады. Ал егер бір ғана белгіні таяныш етерліктей болса, ондайда тек семантикалық белгі ғана тірек болуға тиіс. Олай болатын себебі-сөзді сөз деп тануға таяныш болатын белгі-оның семантикасы.

Қазақ тілінде тым ерте замандардан бері қарай әрі есім, әрі етістік мағынасында қолданылатын омоним сөздер бар. Ондай омонимдер лексика-семантикалық жақтан қарағанда, бір негізден шыққандығы аңғарылып тұратын сөздер болса да, грамматикалық жақтан бір сыңары есім, бір сыңары етістік болып келеді. Бұлардың қатарына мысалы, той, көш, тоң тәрізді т:бір омонимдер мен қызық, қанық, тынық, кіріс тәрізді

туынды омонимдерді жатқызуға болады. Мысалы: Қаратаудың басынан көш келеді. көшкен сайын бір тайлақ бос келеді дегендегі көш сөзі де, көшкен сөзді де, {тойға барсаң тойып бар} дегендегі тойға сөзі де, тойып сөзі де, сол сияқты қызық, қанық, тартыс тәрізді омонимдер де-әрі есім, әрі етістік болып қолданылатын сөздер. мұндай омонимдерден жаңа туынды сөздер, басқа туынды формалар жасайтындай жағдайда, олардың есім сыңарлары есімдерше, етістік сыңарлары етістіктерше т:рленіп, соларға тән категориялық формаларды иелене кетеді. сондықтан сөздерді топтастырғанда мұндай омонимдердің есім сыңарлары есімдерге, етістік сыңарлары етістіктерге жатқызылып, сол сөз таптарының аяларында қаралуы керек.

Сонымен қатар, тілімізде мағыналары әр т:рлі сөздердің ішінде бір мағынасына қарасаң зат есім, екінші мағынас ына қарасаң сын есім болып келетін сөздер де жоқ емес.

Тілдің даму барысында сөздің мағыналық шеңбері кеңеюмен байланысты, грамматикалық табиғаты мен қызметі де өзгереді. Осындай процестң нәтижесінде кейбір сөздер бір сөз табынан басқа бір сөз табына ауысады. Мұндай жағдайда ол сөздің бұрынғы мағынасы мен грамматикалық қызметінің :стіне жаңа мағына мен жаңа грамматикалық қызмет :стеледі. Мысалы: Қайрат басынан құлақшынын шешіп алды. Екі атты таудың басынан т:сіп келе жатты. Әңгімемді басынан бастйын деген :ш сөйлемде де т:бірлері де, қосымшалары да бірдей басынан деген сөз бар. Бірақ осы :ш сөздің мағынасы да, қызметі де бірдей емес. 1-сөйлемдегі басынан деген сөз бастапқы лексикалық мағынасында қолданылып, сөйлемде өз алдына м:ше болып тұрса, екінші сөйлемдегі басынан сөзі бастапқы лексикалық мағынасын солғындатып, сөйлемнің дербес м:шесі бола алмай, өзінен бұрынғы ілік жалғаулы таудың деген сөзбен селбесіп барып, к:рделі м:шенің құрамына еніп тұр. Демек екінші сөйлемдегі басынан сөзі негізгі зат есімнен көмекші есімге айналған. Ал :шінші сөйлемдегі басынан сөзі мағына жағынан да, қызмет жағынан да ауысып, тіпті басқа сөз табына (:стеуге) көшкен. Өйткені бұл соңғы сөйлемдегі басынан деген сөз әуелден (алғашқысынан) деген мағына беріп, қашаннан деген сұрауға жауап беретін болып, ең әуелі мазмұн жағынан, содан кейін қызметі жағынан ауысып біржолата :стеу категориясына көшкен.

Сөйтіп, қазіргі қазақ тіліндегі барлық сөздер ең әуелі атаушы сөздер, көмекші сөздер және одағай сөздер деген 3 топқа бөлінсе, ол топтар лексика-грамматикалық жақтарынан сараланып, ішінара тағы да топ-топтарға бөлінеді. Мысалы: атаушы сөздер әуелі есімдер және етістіктер деген топтарға бөлінсе, есімдердің өздері іштей атаушы есімдер және :стеуші есімдер болып жіктеледі. Ал атаушы есімдер іштей зат есім, сын есім, сан есім, есімдік деген сөз топтарына сараланса, :стеуші есімдер :стеу

т:се алмайды. Сөйтіп к:рделі етістіктің бұл формасы сыртқы тұрпаты жағынан да,ішкі мазмұны жағынан да құранды болып келеді. Осы себептен бұл :лгі бойынша жасалған етістіктер к:рделі құранды етістіктер деп аталады (ағалық ет,:лгі қыл қабыл ал, бас қатыр т.б.).

2.... алып кел, барып кел,ала кел, келе кет,сұрап ал тәрізді жеке-жеке тіркестерді алсақ, олардың әрбір компонентінде өзді-өзінше дербес лексикалық мағына бар және әрқайсысының осы мағыналары бір-бірінен кем емес, бір-бірімен тең т:седі. К:рделі етістіктің бұл т:ріне тән әрбір тіркестің лексикалық мағынасы құрамындағы екі компоненттің мағыналарынан құралады. Мысалы алып кел, келіп кет деген к:рделі етістіктерді талдап қарасақ, дәлме-дәл болмағанымен шамамен айқындағанда біріншісі ал да кел, екіншісісі кел де кет деген ұғымдарды білдіреді. К:рделі етістіткредің өзге топтарынан ажырату :шін бұл топты шартты т:рде құрама к:рделі етістік не жай к:рделі етістік деп атауға болады.

3. ....бетке шіркеу сала көрме, бойын аулаққа сала берді місе тұтса игі еді, жігері құм бола жаздады.... деген к:рделі етістіктер-тұрақты тіркестер, яғни идиомаланған тіркестер. Бұлар грамматикалық жағынан бөлшектенбейтіндей болып,лексика-семантикалық жағынан бір ғана негізгі мағынаны білдіретіндей болып орныққан бір б:тін тұлға есебінде қолданылатын тұрақты тіркестер, к:рделі етістіктер еркін жұмсала беретіндіктен, к:рделі етістіктердің ж:йесі мен құрамы идиомаланған, лексикаланған к:рделі тобы деген атпен арнайы қаралады. Мысалы: опық жеді, ауыз жаласты, арамтер болды, жан алқымға алды, жек көрді т.б.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Етістіктерге жалпы сипаттама берің
2. Етістіктің лексика-семантикалық сипаты қандай?
3. Т:бір етістіктер грамматикалық семантикасына қарай неше топқа бөлінеді ?
4. Туынды етістіктер жасайтын жұрнақтарға сипаттама берің
5. К:рделі етістіктер неше топқа бөлінеді, сипаттама берің

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. А. Ысқақов. Қазіргі қазақ тілі. Морфология Алматы, 1оо2ж
2. Ә. Төлеуов. Сөз таптары. Алматы 1оо0ж.
3. Хасенов А. Етістіктің лексика-грамматикалық сипаты. Алматы
4. Исаев С. Қазіргі қазақ тіліндегі негізгі грамматикалық ұғымдар. Алматы.1оо2ж.

тер деген екі салаға бөлінеді.

Есім негізгі етістіктерге етістіктерден өзге сөз таптарынан жасалатын етістіктер жатады, олар арнаулы жұрнақтар арқылы көбінесе зат есмнен, сын есімнен, :стеуден, еліктеуіш сөзден, әредік одағайдан жасалады.

Есімдерден етістік тудыратын жұрнақтар мыналар:

1. -ла, -ле, -да, -де, -та, -те жұрнағы арқылы дене м:шелері атауларынан көп етістік жасалады: төбеле, өкпеле.

2. -лан, -дан, -тан жұрнағы -ла және -н қосымшаларынан пайда болған құранды қосымша. Осы себептен бұл жұрнақ алды-алдына жұмсалып, жеке-жеке қосымша ретінде қызмет етіп, сараланатын бастапқы-ла жұрнағы және өздік я ырықсыз етіс тұлғасын жасайтын-н жұрнағы тіркесімен т:рлес те, азды көпті мағыналас та келеді.

3. -а, -е жұрнағы -көне қосымшаның бірі. Әуелгі баста есім сөзді етістікке айналдыратын өнімді қосымша болғанымен, бірте-бірте кнеленіп тек бұрынғы кезде жалғанған сөздерінің аясында ғана қалып қойған. Мысалы: ата, аса, өрте, тіле, т.б.

4. -ырай, -ірей жұрнағы-әуелгі -ыр және -ай формаларынан құралған көне қосымша. Бұл жұрнақ көбінесе сын есімдерге, бейнелеуіш сөздерге жалғанып, олардан сыртқы, ішкі бейне, кескін, келбет, м:сін тәрізді көріністер мен құбылыстарды білдіретін туынды етістік жасайды. Мысалы: кішірей, тікірей, бақырай.

Қазақ тілінде кемі екі я одан да көп компоненттерден құралып, сөйлеу тілінде де, жазба тілде де бірдей қолданыла беретін етістік тіркестері мен етістікті тіркестер тіпті көп. Мысалы: жәрдем ет, көмек көрсете көр, жәрдем беретін бол, қол ұшын жалғап жібере ғой, ала келсе игі еді, лақтырып тастай салғысы келіп отыр екен. Құрамы мен құрылысы жағынан әр т:рлі бола тұрса да осындай есімді тіркестер мен етістікті тіркестердің бәрі де қазақ тілінде бір категория ретінде қаралып к:рделі етістік деген терминмен аталып ж:р. Осы к:нгі к:рделі етістіктер әуелгі жай тіркестерден туған.

К:рделі етістіктердің т:рлері және олардың қысқаша сипаттамалары мынадай :

1. ....жәрдем ет, ән сал .... деген к:рделі етістіктер (есім мен көмекші етістік) тек семантика жағынан ғана емес, к:рделі етістіктің грамматикалануына таяныш болады (жәрдем етеді, жәрдем етті, жәрдем етсе игі еді, жәрдем еткен адам т.б.) Бұл :лгі бойынша жасалатын к:рделі етістіктің лексикалық мағынасына бірінші компонент (есім) негіз болса, екінші компонент сол есім сөзді етістікке айналдыратын дәнекер есебінде қызмет етеді, бірақ көмекші етістік қызмет жағынан жұрнаққа ұқсас болғанымен, формасы мен мағынасы жағынан ешуақытта да онымен тең

сөздер мен еліктеу сөздерге бөлінеді.

Сонымен жоғарыдағылардың бәрін жинақтай келгенде, қазіргі қазақ тіліндегі сөздер мынадай о топқа бөлінеді.

1. Зат есім. у. :стеу.
2. Сын есім. u. Еліктеу сөз.
3. Сан есім. і. Көмекші (шылау) сөз.
4. Есімдік. о. Одағай.
5. Етістік.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Қазақ тіліндегі барлық сөздер неше топқа бөлінеді ?
2. Атаушы сөздер дегеніміз не ?
3. Көмекші сөздерге қандай сөздер жатады ?
4. Одағай сөздерге жалпы сипаттама берің .
5. Сөз таптарын топтастырудың принциптері қандай ?

Пайдаланылатын әдебиеттер:

1. А.Ысқақов Қазіргі қазақ тілі. Морфология. Алматы, Ана тілі. 1оо2ж.
2. С.Исаев Қазіргі қазақ тіліндегі негізгі грамматикалық ұғымдар. Алматы, 1ооuж.
3. Данияров.А. Қазіргі қазақ тілінде көптік категориясының берілу жолдары, Тіл және әдебиет мәселелері, 1оу3 ж
4. Төлеуов Ә. Қазақ тілінде зат есім мен сын есім тудыратын жұрнақтар. Алматы, 1оuож
5. Маманов И. Қазіргі қазақ тілі, Алматы, 1оі5ж.

ЗАТ ЕСІМ, МОРФОЛОГИЯЛЫҚ, СИНТАКСИСТІК СИПАТЫ

Ж О С П А Р Ы :

1. Зат есімнің лексика-грамматикалық сипаты.
2. Зат есімнің морфологиялық құрамы.
3. Зат есімнің жасалу тәсілдері.
4. Зат есімнің синтаксистік қызметі.
5. Көмекші есімдер.

Тірек сөздер: табиғат атаулары мен қоғамдық болмысқа қойылған атаулар зат есім деп аталады. Мысалы: тау, ағаш, кітап, қалам т.б. зат есімнің мағыналық топтары: адамзат, ғаламзат есімдер, жалпы

есім мен жалқы есім, деректі және дерексіз есімдеп, дара мәнді ,көптік мәнді есімдер, зат есімнің синтаксистік қызметі негізінен сөйлемде бастауыш пен толықтауыш болу.

Зат деген ұғым к:нделікті өмірде кездесетін әдеттегі жай нәрселерді ғана емес, табиғат пен қоғамдық өмірдегі ұшырасатын әр алуан құбылыстар мен оқиғаларды, ұғымдарм ен т:сініктерді де қамтиды. Мысалы~ құс, тас, су, адам, қол, бас деген сөздермен қатар жаңбыр, найзағай, ж:ріс, сайлау,ақыл,сана деген сөздер де зат есімге жатады.

Белгілі затқа, нәрсеге, табиғат құбылысы мен қоғамдық болмысқа қойылған атаулар зат есім деп аталады. Зат есімдер лексика-семантикалық сипаттарына қарай сөйлемдегі өзге сөздермен еркін қарым-қатынасқа т:сетіндіктен , сол қатнызстарға аса қажетті көптік, тәуелдік, септік және жіктік жалғауларын қабылдап т:рленіп отырады, екіншіден зат есімнің сөз тудыратын және т:рлендіретін арнаулы жұрнақтары бар. Зат есімдердің қай-қайсысы болсын заттық ұғымды білдіретіндіктен олар негізінен алғанда біркелкі болғандарымен іштей нақтылық және абстрактілік, жалпылық және жалқылық, жекелік және топтық сияқты семантикалық категорияларды да қамтиды. Мысалы: ағаш, темір, с:т, ш:берек тәрізді сөздер әдетте көзбен көріп, қолмен ұстап тануға боларлықтай нақтылы деректі заттармен байланысты ұғымдарды білдірсе ақыл, сана, ой, адамгершілік, зұлымдық, пікір секілді сөздер ойлау, топшылау қабілеттері арқылы танылатын дерексіз заттармен байланысты ұғымдарды білдіреді. Дерексіз заттық ұғымдардың аттары деректі заттық ұғымдардан кейін шыққан және сол нақтылы ұғымдардың негізінде туған.

Зат есімдерді іштей әлденеше топқа бөлуге болады. Тілімізде зат есімдерді семантикалық және грамматикалық сипаты жағынан талдап қарасақ, олардың бір саласы адам атаулары, екіншісі адамнан өзге жан-жануарлар мен заттардың атаулары болып келеді. Осы ааталған екі топтың біріншісіне қатысты сөздердің бәрі тек кім? деген сұраққа жауап берсе, екіншісіне қатысты сөздерді бәрі тек не ? деген сұраққа жауап береді.

Кім ? деген грамматикалық сұраққа жауап беретін зат есімдерге жалпы адам атаулары жатады. Адам атаулары деп жалпы адамға тән атауларды, туыс атауларын, іс-әрекет пен кәсіп-мамандық иелерінің атауларын, әр алуан қызмет баптары мен лауазым атауларын, кісі аттарын және басқа да осылар сияқты адамға тән атауларды айтамыз.

Адам атаулымен байланысты ұғымдардың аттары мен кісі аттары енетіндіктен зат есімнің бұл тобы адамзат есімдері деп аталады.

Не? деген грамматикалық сұрау әдетте адамнан өзге барлық жан-жануарлардың және к:ллі заттар мен нәрселердің аттарына қойылады. Зат

Т:бір етістіктер деп арнаулы морфологиялық бөлшектері жоқ, демек, қазіргі кезде морфологиялық жағынан т:бір және жұрнақ деп бөлшектеуге болмайтындай етістік формалары аталады. Мысалы: аз, ал, айт, алда, бат, бер т.б.

Сонымен, қазіргі тіліміздегі етістік т:бірі неше қилы формалар (есімше, көсемше, рай, етіс, шақ т.б) тудыратын қосымшалардың барлығын алып тастағанда, сақталатын, яғни әрі қарай тағы да бөлшектеуге болмайтын т:пкі бөлшек болады. Мысалы: берілген, берілсе, бергіздіртіпті, бергізіліпті деген формалардың бәріне де ортақ т:пкі бөлшек бер бөлшегі т:бір саналады.

Туынды етістіктерге, әдетте, т:бірлерден арнаулы жұрнақтар арқылы жасалған етістіктер жатады. Туынды етістіктерді тиісті т:бірге және жұрнаққа бөлшектеуге болады, бірақ ол туынды тұлға есебінде қолданыла береді. Мысалы: ой-ла, той-ла, тер-ле, с:р-ле, ем-де, тоқпақ-та т.б.

Жұрнақ арқылы жасалатын әрбір туынды етістіктің семантикасы, әдетте, оның құрамына енетін т:бір мен қосылатын жұрнақтың мағыналарынан құралады. Мысалы, тұзда, :тікте, шегеле, емде сияқты туынды етістіктерді алсақ, бұларға тұз, :тік, шеге деген зат есімдердің т:пкі мағыналары негіз болған да, оларға қосылған-да, а(-е) жұрнақтары бұл зат есімдерді етістікке айналдырған.

Жұрнақ арқылы жасалатын туынды етістіктердің мағыналары, негізінен алғанда құрамындағы екі компоненттің мағыналарынан құралса да, ол екеуінің құрылымы бір-бірімен ажырамайтындай болып бірігеді де, туынды форма бір б:тін тұлға есебінде тұтасады. Осы себептен кейбір туынды етістіктер бөлшектенбейтіндей болып, т:бір сөз қалпына көшеді.

Туынды етістіктің семантикалық құрылымына оған негіз болатын есім сөздің мағынасы :лкен әсер етеді. Өйткені (есім сөздің мағынасы :лкен әсер етеді) қызметі неғұрлым саяз я шағын болса, етістіктің мағынасы да соғұрлым тайыз я тар болады (бұрғы-ла, асфальт-та), керісінше есім сөздің қызметі кең я өрісті болса, етістік те соншалықты көп мағыналы болады. (қолда, көзде).

Т:бірлерден немесе негіздерден жұрнақ арқылы жасалатын туынды сөздердің белгілі морфологиялық құрылымы болады. Әдетте, сол құрылымның бір компоненті жаңа форма жасауға негіз болатын дербес мағыналы сөз болса, екінші компоненті-сол бірінші компоненті белгілі бір табына айналдыратын жұрнақ болады. Туынды етістіктер тіліміздегі негізгі сөз топтарының қайсысынан болса да, жасала беретіні айқын көрінеді. Осыған орай, туынды етістіктер жасалатын енгіздеріне қарай, есімдерден жасалған етістіктер және етістіктен жасалған етістік-

етістіктері (айт, сөйле, ескер т.б.) өсу-өну етістіктері (балала, г:лде, өс т.б.) бағыт-бағдар етістіктері (бар, кел, кет, әпер т.б.) көңіл-к:й етістіктері (жыла, қайғыр, к:л т.б.) бейнелеу-еліктеу етістіктері (жарқыра, к:ркіре, тарсылда т.б) дыбыс-сес етістіктері, көру-есту етістіктері, мінез-құлық етістіктері деген сияқты әлденеше топқа бөліп, саралауға болады. Етістіктерді мағынасы қарай топтастыру мәселесі де, басқа сөз таптары сияқты, белгілі мақсатқа я нысанаға орайлас құрылуы қажет. Етістіктің грамматикалық формалары мен қызм еттерін дұрыс айқындау :шін оларды т:бір формалардың, туынды синтетикалық және аналитикалық формалардың семантикалық құрылымдарына орай жіктеп, сырын ашу-олардың формалары мен мазмұндарының ара қатынастарын анықтауға тиімді де, қонымды да болмақ.

Есімдерге және басқа сөз топтарына қатысты сөздерден жұрнақтар арқылы туған жалаң етістіктер де, кемі екі сөзден құралып жасалған к:рделі етістіктер де барлығы тіліміздегі ежелгі т:бір етістіктердің семантикалық ж:йесіне, морфологиялық формасына және синтаксистік функциясына орай құралып, солардың негізгі заңдарына лайық қалыптасып отырған. Байырғы т:бір етістіктерді грамматикалық семантикасына, соған сәйкес қалыптасқан негізгі функциясына қарай төмендегідей :ш салаға бөлуге болады.

Бірінші сала. Бұларға өздеріне тән негізгі лексикалық мағыналарын дәйім толық сақтап отыратын, соған орай, дербес, грамматикалық қызметтерін т:гелімен атқарып отыратын т:бір етістіктер жатады. Бұл етістіктер өздерінің негізгі мағыналарын ұдайы сақтап отырады да, :немі жетекшілік қызметінде жұмсалады. Т:бір етістіктердің негізгі көпшілігі осы топқа жатады. Мысалы: аз, айт, ас, аш, бақ, жар, жақ т.б.

Екінші сала. Бұл топқа өздеріне тән негізгі лексикалық мағыналарын толық сақтап, сөйлемде дербес м:ше болумен қатар, басқа бір жетекші етістікпен тіркескенде, лексикалық мағыналарын не жартылай, не б:тіндей жоғалтып, оған қосымша грамматикалық мағына ғана :степ, жәрдемші ретінде де қызмет атқаратын т:бір етістіктер жатады. Бұл етістіктер сөйтіп, әрі негізгі, әрі жәрдемші етістіктер есебінде жұмсалады. оларға, мысалы, мына етістіктер жатады: ал, бар, бақ, бер, бол, біл т.б.

:шінші сала. Бұл топқа енетін етістік саны аз. Оларға өздеріне тән әуелгі лексикалық мағыналарын я жартылай, я б:тіндей жоғалтып, тек қана грамматикалық мағына жамап, грамматикалық формаға лекер болып қызмет ететін яғни бірыңғай көмекші есебінде ғана жұмсалатын е, еді, екен, жазда етістіктері ғана жатады.

Морфологиялық құрылымы жағынан етістіктер жалаң және к:рделі болып екі салаға бөлінеді. Жалаң етістіктерге т:бір етістіктер және жұрнақ арқылы жасалған туынды етістіктер жатады. Жалаң етістіктер құрылымына қарай т:бір және туынды етістіктер болып екіге бөлінеді.

есімдердің бұл тобы адамнан өзге жан-жануарлардың, заттар мен нәрселердің, заттық ұғымдардың атауларын т:гел қамтитындықтан оларды семантикалық ерекшеліктеріне қарай ғаламзат есімдері деп атаймыз.

Тілдегі әр алуан деректі және дерексіз заттармен ұғымдарды білдіретін зат есімдер әдетте жалпы есімдер деп аталады. Мысалы: ағаш, тау, тас, бала, ақыл, сана, ер, дала, отын, көмір сияқты зат есімдердің бәрі де жалпы есім болады. Ал заттар мен заттық ұғымдарды жалпылама атайтын осындай жалпы есімдермен қатар белгілі бір затты арнай, даралай атайтын жалқы зат есімдер де бар. Оларға кісі аттары, :й хайуандарына берілген арнаулы аттар, мекеме, ұйым аттары, газет, журнал аттары, кітап аттары, қала, көше аттары т.б. жалқы атаулар жатады.

Жеке я дара заттарға берілген осындай зат есімдерді жалқы есімдер дейміз. Сөйтіп жалқы есімдер деп жалпы есімдерден ажырату :шін қойылатын арнаулы атауларды айтамыз. Жазу дәст:рімізде жалқы есімдер бас әріппен жазылады да, жалпы есімдер кіші әріппен жазылады.

Атау формада тұрғанда өзі арқылы аталатын заттың біреуін емес, жиынын топтап я қамтып атайтын зат есімдер де бар. Мысалы: с:т, ұн, шаш, ақыл, өмір, шындық, жел, құйын деген сияқты зат есімдерді алсақ, бұлардың әрқайсысы белгілі бір жеке-дара затты ғана атамайды, оны тобынмен атайды. Осындай затты жеке-дара атамай оларды тобымен атайтын зат есімдерді көптік мәнді зат есімдер деп атаймыз.

Құрамы жағынан зат есімдер жалаң да к:рделі де болады. Жалаң зат есімдер екіге бөлінеді: т:бір зат есімдер және туынды зат есімдер. Т:бір зат есімдер қазіргі кезде тиісті морфемаларға бөлшектенбейтін тек бір ғана т:бір морфема ретінде қабылданатын заттық атауларды айтамыз. Туынды зат есімдер деп т:бір морфемаға және қосымша морфемаға бөлшектенетін демек т:бір сөзден жұрнақ арқылы жасалған заттық атауларды айтамыз.

К:рделі зат есімдерге кемінде екі я одан да көп т:бір морфемадан құралған формалар жатады. Мысалы: белбеу қолқанат, ата-ана, отын-су, ауыл шаруашылығы сары май, пединститут, ТМД т.б.

Зат есімдер лексикалық, морфологиялық және синтаксистік тәсілдер арқылы жасалады. 1. Лексикалық тәсіл арқылы жасалған зат есімдерге байырғы зат есімдер, сондай-ақ басқа тілдерден кірген зат есімдер бастапқы семантикалық мағынасы кеңею не тарылу, не ауысу арқылы туған жаңа зат есімдер мен басқа сөз таптарынан субстантивтену арқылы пайда болған зат есімдер жатады.

2. Синтаксистік тәсіл арқылы жасалған зат есімдергекемі екі я одан да көп т:бірлердің бірігуі, қосарлануы, тіркесіп құралуы, қысқарып

құралуы арқылы және лексикалану негізінде пайда болған к:рделі зат есімдер жатады.

3. Морфологиялық тәсіл арқылы жасалған зат есімдерге зат есімнің өзінен, өзге сөз таптарынан тиісті жұрнақтар арқылы туған туынды зат есімдер жатады.

Сөз таптарының бәріне де негізгі ұйытқы болғандықтан зат есім олардың әрқайсысымен сөйлем ішінде әр т:рлі жағдайда тіркесіп, әр алуан қарым-қатынасқа т:седі. Осындай әр тараптылығының нәтижесінде зат есім сөйлемнің барлық м:шелері бола береді.

Сөйткенмен семантиаклық жағынан негізінен заттық ұғымды білдіретіндіктен зат есімнің ең негізгі қызметі бастауыш пен толықтауыш болуға лайық. Мысалы~ Мұғалім-ауылдағы мәдени к:шіміз. Әбдірахман хатты ашып оқыды. Қандай сөзбен тіркесуіне және қай орында тұруына қарай зат есім сөйлемде анықтауыш та, пысықтауыш та, баяндауыш та бола береді. Мысалы: Біздің болысқа қаладан өкіл келді. Біздің :йде әкем, шешем, Бағила, Ұлтуған, мен -бес жанбыз. Қазақ тілінде зат есімнің анықтауыш болуы оның негізгі қызметі мен қабілетінің бірі-негізгі синтаксистік сипатының бірі. Ал зат есімнің негізгі синтаксистік сипатының төркіні де себебі де қазақ тіліндегі зат есімдертек басқа сөз таптарымен ғана емес, өзді-өздері де бір-бірімен тіркесе бере алатын ерекшелігіне байланысты. Демек, зат есімге сын есім де, сан есім де, есімдік те, есімше де анықтауыш болумен қатар, бір зат есімге екінші бір зат есім де анықтауыш бола алады. Мысалы: темір қақпа, бас бәйгі, бас дәрігер т.б.

Зат есімдердің көпшілігі өздерінің лексикалық мағыналарында жұмсалып, өздеріне тән т:рлену ж:йелерін және сөйлемде өз алдарына дербес м:ше болу қасиеттерін сақтап отырады. Ал кейбір зат есімдер өздеріне тән байырғы қызметтерінен жартылай айрылып, көбінесе көмекші сөздер, яғни көмекші есімдер есебінде жұмсалады. Көмекш есімдер деп лексикалық мағыналары бірде б:тіндей сақталып, бірде солғындап, өзге сөздермен тіркесу ерекшеліктеріне қарай, синтаксистік жағынан кейде жеке-дара м:ше есебінде, кейде к:рделі м:шенің құрамындағы дәнекер элемент есебінде қолданылып, морфологиялық жағынан зат есімдерше т:рленіп отыратын жәрдемші сөздерді айтамыз.

Көмекші есімдер сан жағынан соншалықты көп емес. Оларға алды, арты, асты, :сті, жаны, қасы, арасы, іші, сырты, басы, беті, шеті, т:бі, төбесі, маңы сияқты сөздер жатады. Бірақ сан жағынан аз болғанымен бұл сөздердің қолданылу өрісі аса кең, атқаратын қызметтері өте зор.

Көмекші есімдер кәдімгі зат есімдерше қолданылады, ондайда көмекші сөздердің негізгі зат есімдерден ешқандай айырмашылығы болмайды. Демек, ондай жағдайда бұл сөздердің бойында зат есімдерге тән семантикалық дербестік те, морфологиялық жағынан дәл сол зат есімдердей

болатын себебі-ол семантика тек субьектінің іс-әрекетін ғана емес, табиғат ауқамында, қоғам өмірінде ұшырасатын, адамның абстракт ойы мен санасы арқасында туатын неше алуан амал, әрекет, іс, қимыл, қозғалыс, жай, к:й сияқты процестерге қатысты ұғымдарды т:гел қамтиды. Етістіктің осы бай семантикасы, оның т:р-т:рі, қашан да болсын, мезгіл я шақ ұғымымен ұштас болады.

Етістіктің лексика-грамматикалық формаларының бай болатын себебі-ол формалар амал-әрекеттің болу мезгілін, ж:зеге асу кезеңін және олардың өту сипатын яғни бағыты, қарқыны, тынуы тәрізді жайларды бағдарлатады, демек, етістік формалары осы және олардан өзге әр т:рлі құбылыстардың көрсеткіштері есебінде қызмет етеді. Бұлардың :стіне етістіктен етістік тудыратын, есімнен етістік тудыратын синтетикалық, аналитикалық тәсілдердің ж:йелерін, олардың нақтылы :лгі нұсқаларын қоссақ, етістік деп аталатын сөз табы форма жағынан орасан бай категория екені ашыла т:седі. Шынында да, форма байлығы жағынан етістікке өзге бірде -бір сөз табы, солардың ішінде формасы ең бай саналатын зат есімнің өзі бара-бар т:се алмайды.

Етістіктің лексика-семантикалық мағынасы мен формаларының байлығы оның өзіне тән әр алуан лексика-семантикалық, лексика-грамматикалық категорияларынан тіпті айқын көрінеді. Мысалы, етістіктің өзіне лайық сөз тудыру ж:йесі, ол ж:йенің неше қилы формаларымен қатар өзіне ғана тән сөз т:рлендіретін де формалары бар. Ал, шақ, рай, етіс амалдың ж:зеге асу сипаты сияқты ж:йе-ж:йе категориялар-етістіктің семантика жағынан ең бай формалары, сондай-ақ етістіктің өзге семантикалық және морфологиялық формаларынан мазмұндары да, тұрпат т:рлері де өзгеше есімше, көсемше деп аталатын категориялары бар. Бұлар, бір жағынан, етістікті басқа сөз таптарынан ерекшелендіретін формалар болса, екіншіден, солармен ұштастыратын айрықша функциялары бар категориялар.

Етістіктің лексикалық құрамында қанша сөз болса, солардың әрқайсысының өзіне тән лексикалыңқ мағынасы болады. Солай бола тұра лек сикалық мағыналары қаншалықты басқа-басқа болғандарымен, сол етістіктердің бәрі де, ең алдымен, өздерінің мазмұнындағы барлығына да ортақ сипат есебінде танылатын семантикалық ерекшеліктеріне қарай бір сөз тобына телінеді. Дегенмен де, лексика-грамматикалық белгілері бірыңғай жеке сөз табы саналатын етістіктердің өздерін іштей бір-біріне мағына жағынан жақындықтарына, өзара функция жағынан орайластықтарына қарай топ-топқа бөлуге болады. Мысалы, оларды осы тұрғыдан алып, іштей амал-әрекет етістіктері (босат, көтер, көтер т.б.) қимыл-қозғалыс етістіктері (ауна, аудар, домала т.б) қалып-сапа етістіктері (жат, жантай, тұр, тос т.б.) ойлау-сөйлеу

5. Қазіргі қазақ тіліндегі есімдіктер қандай тәсілдер арқылы жасалады, мысалдар келтірің.

у. Есімдіктер мағыналарына қарай неше топқа жіктеледі ?

u. Жіктеу есімдіктеріне қай есімдіктер жатады ?

і. Жіктеу есімдігі мен сілтеу есімдіктеріне ортақ қай есімдік ?

о. Сұрау есімдіктерінің жасалуына қай есімдіктер негіз болған ?

10. Белгісіздік есімдіктері қай сөздердің негізінде жасалады, мысалдар келтірің.

11. Болымсыздық есімдіктеріне қай есімдіктер жатады ?

12. Жалпылау есімдіктерінің негізгі ерекшеліктері қандай ?

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. А.Ысқақов. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. Алматы, Рауан, 1оо3ж.
2. К.Аханов. Грамматика теориясының негіздері.Алматы,1оо2 ж.
3. А.Ибатов. Қазақ тілі морфологиясының тарихы. 1ооu ж.
4. Ә.Төлеуов. Қазақ тіліндегі есімдер. Алматы, 1ооу ж.
5. Ы.Маманов. Қазіргі қазақ тілі. Алматы, 1оо0.

ЕТІСТІК. ЛЕКСИКА- СЕМАНТИКАЛЫҚ, МОРФОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТЫ

Ж О С П А Р Ы:

1. Етістік туралы жалпы сипаттама
2. Етістіктің лексика-семантикалық сипаты
3. Т:бір етістіктер
4. Туынды етістіктің морфологиялық сипаты
5. К:рделі етістіктер және олардың ж:йесі

Тірек сөздер: Етістіктер қазақ тіліндегі сөз таптарының ішіндегі ең к:рделісі, ол неше т:рлі амал, әрекет, іс, қимыл, қозғалыс, жай, к:й сияқты процестерді білдіреді, морфологиялық құрылымы жағынан етістіктер т:бір етістіктер (ал, ж:р, аш, бар),туынды етістіктер (тазала, көңілден, бақырай, сына), к:рделі етістіктер(жәрдем ет, барып кел, бетке шіркеу т:сіре көрме) болып бөлінеді.

Етістік тіліміздегі сөз таптарының ішіндегі ең к:рделі грамматикалық категория. Етістіктің к:рделілігі мен қарымдылығы оның аса өрісті лексика-семантикалық сипатымен, кең синтаксистік қызметімен тығыз байланысты.

Етістіктің лексика-семантикалық сипатының мейлінше өрісті

т:рлену қабілеті де толық сақталады. Мысалы: Сыртын көріп, ішінен т:ңілме. Менің іштегі суды сыртқа төгуімнен, сыртағы судың ішке құйылуы басымырақ боп кетті. Бұндағы сырттағы, іштегі деген жұрнақ қосылған формалар да, сыртын, ішін деген табыс септіктегі форма да- өздерінің лексикалық дербестіктерін де, т:рлену ерекшеліктерін де, сөйлемде жеке-дара м:ше болып қызмет атқару қабылеттерін де өз бойларында толық сақтап тұрған зат есімдер.

Дәл осы зат есімдер көмекші есімдер есебінде, демек семантикасы солғындаған дәнекер сөздер есебінде жұмсалғанда, лексикалық мағынасы солғындаумен байланысты, синтаксистік дербестіктерінен айрылады да тек морфологиялық жағынан т:рлену қасиеттерін ғана өз бойларында сақтайды. Мысалы: Құнанбайдың мықты жер Тобықты іші болса, әлсіз жері де осы Тобықты ішінде. Мұндағы іші, іші дегендер лексикалық мағынасы толық сақталған зат есім есебінде емес, ақиқат мағыналары солғындаған көмекші есім есебінде қолданылған. Осыған сәйкес бұл сөздер сөйлемде жеке-дара м:ше емес, өздерінен бұрынғы негізгі сөздермен тіркесіп, к:рделі м:шелердің құрамына енетін көмекші компоненттер есебінде қызмет етіп тұр.

Көмекші есімдердің негізгі сөздерге :стейтін қосымша мағыналары көбінесе көлемдік қатынастарды білдіреді. Осындай семантикалық ерекшеліктеріне орай, көмекші есімдер көбінесе көлемдік және мезгілдік мағыналарды білдіретін барыс, жатыс, шығыс, көмектес септік формаларында қолданылады. Бірақ, ретіне қарай қажетті болған жағдайда, атау, ілік, табыс септік жалғауларыының формаларында да қолданыла береді.

Көмекші есімдердің т:пкі шыққан төркіндері орын, мекен жайларына байланысты демек белгілі бір заттың не нәрсенің, заттық құбылыстың не оқиғаның алды я арты, асты не :сті, іші я сырты, арасы я ортасы, беті я т:бі тәрізді ұғымдардың атаулары екендігі ш:бәсіз. Көмекші есімдердің мағыналары қаншалықты солғындағанымен де шылау сөздердей я б:тіндей я жартылай жоғалып кетпейді керісінше не б:тіндей не жартылай олардың бойларында сақталып отырады. Мысалы: :шін, дейін септеуліктерін, ғой, ма, ме демеуліктерін алсақ олардың мағыналары жеке-дара тұрғанда айқын аңғарылмайды. Ал, :сті, іші, сырты, арасы сияқты көмекші есімдерді алсақ, олар тийсті сөздерге тіркеспей-ақ, жеке-дара тұрып та белгілі бір көлемдік қатынастармен байланысты ұғымдарды білдіре алады.

Көмекші есімдерді шылау сөздермен морфологиялық сипаттары жағынан бір қатарға қоюға болмайды. Өйткені шылау сөздер- морфологиялық жағынан белгілі бір формаларда қалыптасып орныққан көмекші сөздер болса, көмекші есімдер керісінше өздерінің төркіндеріне

тән формалардың бәрін де бойларында сақтайды. Демек көмекші есімдер өздерінің көмекшілік қызметтерін қаже тіне қарай көптік, тәуелдік, септік, жіктік жалғауларын және кейбір жұрнақтарды да қабылдай отырып атқара береді. Мысалы: Біз сияқты сіз де оқу :стіндесіз.

Көмекші есімдер қай формада тұрса да, өздерінен бұрынғы ілік септіктегі сөздермен тіркеседі де солармен бірлесіп сөйлемнің к:рделі м:шесінің құрамына енеді. Отан алдынада, :й алдынан, :й алдына деген сияқты тіркестер сөйлемнің бірғана к:рделі м:шесінің қызметін атқарады және к:рделі мекен пысықтауыш болады.

Көмекші есімдердің синтаксистік мен морфологиялық формаларында айырмашылық болмайтындықтан, оларды тек семантикалық жағынан ғана жіктеуге болады. Көмекші есімдер бір-бірімен синонимдес және антонимдес болып келеді. Мысалы: :сті және басы, арты-сырты, ортасы-іші, басы-төбесі, т:бі-аяғы көмекші есімдері өзара мағыналас. Ал, алды-арты, асты-:сті, іші-сырты, беті-т:бі, ар жағы-бер жағы- өзара антонимдес.

Көмекші есімдердің осы сипаттарын олардың қосарланып қолданылу ерекшеліктерінен айқын көруге болады. Мысалы: Динаның :сті-басы тегіс су. Сенің әкең өзі де басы-қасында.

Көмекші есімдердің қатарына бір кездерде көлемдік, я мекендік қатынастарды білдірмейтін жөні, турасы, хақы, бабы, арқасы тәрізді сөздер де жатқан. Бірақ бұл сөздер көмекші есімдердің қатарларынан бірте-бірте бөлініп, қол :зіп, жөнінде, турасында, жайында, хақында, арқасында, турасынан, бабынан, жөнінен деген формаларда көнеленіп қалыптасып шылау сөздердің қатарына ауысқан.

Зат есімдердің ішінде заттың я заттық ұғымды әдеттегіше атаумен қатар сол аталған заттың сын сипаты жағынан қандай екендігін қоса-қабат білдіре атайтын олардың кейбір өзіндік сипатын нақтылай т:сіп, әсерлеу не бейнелеу жолымен сезімі т:рде қолданылатын топтары бар. Мысалы: көл, тау, төбе, арба деген сияқты жалпы есімдердің көлшік, таушық, төбешік, арбашық деген т:рлері бар да, отан, өгіз, кітап деген тәрізді зат есімдердің атанша, өгізше, кітапша деген де т:рлері бар. Осы аталған екі топ сөздің көлсымақ, таусымақ, төбесымақ, кітапсымақ деген т:рлері де бар.

Сол сияқты адамға байланысты әке, шеше, апа тәрізді туыстық атауларын әкей, шешей, апай деп те, апеке, шешеке деп те, шешетай, апатай, әкежан, апажан деп те қолданылу- :йреншікті әдет. Сондай-ақ бала, бота, лақ сөздерін балақай, ботақан, лақан деп те айту қандай :йреншікті болса, бөпе, қалқа, сәуле секілді жалпы есімдер мен Нұрлан, Әлия, Әсия тәрізді жалқы есімдерді бөпеш, қалқаш, Сәулеш, Нұрыш, Әскен, Әлкен деп те айту-соншалықты дағдылы нәрсе.

Сөйтіп кейбір зат есімдердің әдеттегіше бейтарап т:рде жалпы

Болымсыздық есімдіктері. Болымсыздық есімдіктер негізінен еш деген сөзбен кейбір есімдіктердің бірігуі арқылы жасалады. Мысалы, еш, ешкім, ешбір, ештеңе, дәнеңе, ешқашан, ешқандай. Болымсыздық сөйлемде болымсыздық мағына тудыратын емес, жоқ деген сөздермен және етістіктің болымсыз т:рімен байланысты қолданылады. Бұлардың ішінен заттық ұғым білдіретіндері ешкім, ештеме, ештеңе, ешқайсы дегендер. Ешбір, ешқандай дегендер - аттрибутивтік ұғымдағы сөздер.

Болымсыз есімдіктер жіктік жалғауын қабылдамайды. Көптік жалғау тәуелдік жалғауларымен қоса-қабат ештемелері, дәнеңелері деген сияқты т:рде ғана жалғанады. Сол сияқты болымсыз есімдіктерінің тәуелденуі мен септелу ж:йелері де біркелкі болып келмейді.

Жалпылау есімдіктері. Жалпылау есімдіктеріне бәрі, барлық, барша, бар, к:ллі, б:кіл, т:гел деген сөздер ғана жатады. Жалпылау есімдіктері деп мағына жағынан кем дегенде екі я одан да көп заттар мен құбылыстарды жинақтай атау :шін қолданылатын сөздерді айтамыз. Жалпылау есімдіктерінің ішінен бәрі деген атау формада субстанциялық ұғымды білдіреді де,басқалар атау формада аттрибутивтік ұғымдарды білдіреді. Жалпылау есімдіктерінің ішінен бар, б:кіл, к:ллі сөздері лексикалық жолмен өзге сөз таптарынан ауысқан, бәрі барлық, барша сөздері морфологиялық тәсіл арқылы бар есімдігінен жасалған. Бірақ бұл сөз де әуелдегі бар (жоқ деген сөздің антонимі) деген есімнен прономиналдану негізінде пайда болған. Бар, барлық, барша есімдіктеріне тәуелдік жалғаулары оңаша және ортақ т:рінде жалғана береді де, б:кіл, к:ллі, б:тін есімдіктеріне ешқашан да жалғанбайды. Жіктік жалғаулары да жалпылау есімдіктерінің ешбіріне жалғанбайды. Жалпылау есімдіктерінің ішінде тек субстантивтенген т:рлері тәуелденіп барып ғана септеле алады.

Жалпылау есімдіктері негізінен алғанда сөйлемде анықтауыш болып қызмет атқарады. Бірақ оның өзі де жалпылау есімдіктерінің бәріне бірдей қызмет емес. Өйткені олар ретіне қарай, толықтауыш м:ше болып та жұмсалады, бірақ ешуақытта да пысықтауыш болып қызмет атқармайды. Мысалы Барлық көш иесіз тұл кетіп бара жатқан анау қаралы киім, тұл ат-баршасы осы барлық қауымның қайғысын Абайға өзгеше терең т:сіндірді.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Есімдіктерге жалпы сипаттама берің.
2. Есімдіктердің есім сөздерге бірлестік қатысы қандай ?
3. Есімдіктер шығу төркіні жағынан неше топқа бөлінеді?
4. Байырғы есімдіктерге қайсы есімдіктер жатады?

қандай? қанша? қалай? қашан? қашаннан? қашанғы? деген есімдіктер қай, қан, қа деген бір төркіннен туып көнеленіп қалыптасқан сөздер. Морфологиялық жағынан сұрау есімдіктерінің ішінен кім? не? қайсы? нешеу? сияқтылар септеліп те, тәуелденіп те, жіктеліп те қолданыла береді. Сұрау есімдіктерінің бәрі көпше т:рде өзгермейді, тек кім? не? неше? дегендер ғана көптеледі. Сұрау есімдіктерінен кім? не? қандай? қанша? қалай дегендер жіктеледі.

Өздік есімдік. Қазақ тілінде өздік есімдікке жалғыз ғана өз сөзі жатады. Бұл есімдік көбінесе өзім, өзі, өзіңіз деген сияқты оңаша және ортақ тәуелдеулі т:рде қолданылады. Мысалы: Өзің ж:рген жақтан өзің тауып келген жол бар ма? Өздік есімдіктің тәуелдеулі формада қолданылуында мынадай екі т:рлі ерекшелік бар. 1. Жіктеу есімдіктері қабаттасып та, қабаттаспай да қолданылады. Өздік есімдік тәуелдіктің қай жағында тұрса қабаттасатын жіктеу есімдігі де сол жақта қолданылады. Мысалы, Мен өзім, сіз өзіңіз, олар өздері. 2. Тәуелдеулі өздік есімдік сөйлемде бастауыш болса жақ жағынан жіктік жалғауды тікелей өзіне бағындырады, демек бастауыш болатын өздік есімдік тәуелдіктің қай жағында тұрса баяндауыш та жіктіктің сол жағында тұрады, ал тәуелдеулі зат есімдерде ондай қасиет жоқ. Мысалы: Өзім келдім, досым келді.

Өздік есімдік зат есімнен бұрын айтылғанда ілік жалғаулары т:сіріліп қолданылып :немі анықтауыштық қызмет атқарады. Мысалы, өз кітабым, өз кітабың.

Белгісіздік есімдіктер. Белгісіздік есімдіктердің жасалуына әр, бір, әлде деген :ш сөз ұйытқы болып қызмет атқарады, белгісіздік есімдіктер осы сөздердің кейбір басқа есімдіктермен бірігуі арқылы жасалады. Мысалы: 1. біреу, кейбіреу, қайсыбір, әрбір, бірнеше, бірдеме 2. әркім, әрне, әрқайсы, әрқалай, 3. әлдекім, әлдене, әлдеғайдан, әлдеқашан.

Белгісіздік есімдіктер деп мағыналары жағынан заттар мен құбылыстарды нақтылы т:рде білдірмей белгісіз мәнде айтылатын сөздерді айтамыз. Мысалы: Қыр жолаушысы сиқтанған біреу кіріп келді дегенде кімнің келгені белгісіз.

Белгісіздік есімдіктерінің бір, біреу, кей дегендері басқа сөз таптарынан лексикалық жолмен ауысқан~ әр, әлде, бірдеңе, бірнеше, кейбір, әлдекім, әлденеше, әркім, әрне, әрқайсы, әрбір т.б. құрылымы жағынан морфологиялық жолмен жасалған к:рделі есімдіктер. Бұл есімдіктер заттық ұғымды білдіреді де зат есімше өзгереді, мысалы, әркім, әрне, біреу, кейбіреу, бірдеме дегендер сөйлемде субстанциялық (бастауыш, толықтауыш) қызмет атқара алады. Ал кейбіреулері затты анықтайды (кейбір, қайбір, қайсыбір, әлденеше, бірнеше), енді біреулері пысықтауыш м:ше болып (әлдеқалай, әлдеқашан) қызмет атқарады.

қолданылуларымен бірге :лкен тұтып құрметтеу я сыйлау, кіші тұтып еркелету, кем тұтып қомсыну тәрізді эмоциялық әсер, экспрессивтік рең бере қолданылатын формалары болады.

Бұл формалар мен жай т:рде айтылған сөз формалардың негізгі лексикалық мағыналары бір болғанымен, араларында өзара ерекшеленетін семантикалық айырмашылық болады, ол формалардың араларындағы семантикалық айырмашылықты мазмұн ерекшелігі деп т:сінумен бірге, олардың сыртқы формаларының араларындағы айырмашылықты сол мазмұнның формасы деп есептеуге болады. Демек жоғарыдағы мысалдарда ұшырасатын -шық, -шік, -ша, -ше, -сымақ, -еке, -тай, -й, -қай, -шы, -ыш, -іш, -кен жұрнақтары сол аталған мазмұнның тілдік формасы ретінде қызмет етеді.

Осындай жұрнақтар арқылы жасалған зат есімдер туынды зат есімдер болғанымен жаңа сөздер емес, олар өздері туған төркіндерінен тек сәл басқаша айтылған, яғни сәл ерекше сезімі рең беріле айтылған формалары есебінде жұмсалады. Бұл сияқты сөздер тобы зат есімнің эмоциялық және экспрессивтік реңдерді білдіретін ішкі категориясы есебінде есептеледі.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Зат есім дегеніміз не ?
2. Зат есімнің лексика-семантикалық сипаты қандай ?
3. Зат есімнің мағыналық топтарына сипаттама берің.
4. Көмекші есімдер дегеніміз қандай сөздер ?
5. Зат есімнің реңк мәнін тудыратын қандай жұрнақтар бар ?

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. К. Аханов. Грамматика теориясының негіздері. Алматы, 1оо2ж.
2. Исаев С. Қазақ тіліндегі негізгі грамматикалық ұғымдар. Алматы, Ана тілі. 1оо2ж.
3. А. Ысқақов Қазіргі қазақ тілі. Морфология. Алматы, Ана тілі. 1оо1ж.
4. Төлеуов А. Сөз таптары. Алматы, Мектеп. 1оі2ж.
5. Маманов И.Е. Қазіргі қазақ тілі. Алматы, 1оу5ж.

СЫН ЕСІМ. ШЫРАЙ КАТЕГОРИЯСЫ

Ж О С П А Р Ы:

1. Сын есім туралы жалпы т:сінік
2. Сын есімнің басқа сөз таптарынан айырмашылығы

3. Сын есімнің мағыналық топтары, олардың жасалу жолдары

4. Сын есімнің шырай категориясы

Тірек сөздер: Сын есім заттың сынын, сапасын, әр т:рлі белгі, қасиетін білдіретін сөздер тобы. Мысалы. ақ, қара, ақылды, білімді, ауыр т.б. сын есім мағынасына қарай сапалық сын есім және қатыстық сын есім болып екіге бөлінеді, сапалық сын есімге негізгі сын есімдердің бәрі жатады да, қатыстық сын есімжер жұрнақтар арқылы не басқа сөз табынан ауысу арқылы жасалады. Мысалы: әдемі, жасыл (сапалық) ,өткір, малды ауыл ,балалы :й (қатыстық), сын есімнің төрт т:рлі шырайы бар:негізгі шырай, салыстырмалы шырай, асырмалы шырай, к:шейтпелі шырай.

Сын есім-семантика-грамматикалық мағынасы жағынан ең к:рделі сөз таптарының бірі. Сын есімдер синтаксистік қызметі мен қолданылу жағынан да қазіргі қазақ тілінде өзіне тән ерекшеліктері бар. Сын есімнің табиғи қызметі ешбір өзгеріске т:спей-ақ зат есіммен тіркесіп, заттың алуан т:рлі қасиетін, сындық белгісін білдіру болып табылады. Мысалы, :лкен :йге кірген соң, бәрі де кішірейіп кеткендей, отырғанда құмандай ғана болып қалыпты.

Сын есімді басқа сөз таптарынан ажырататын өзіне тән әр алуан белгілері мыналар:

1. Қазақ тіліндегі сын есімдер өз мағыналарында септелмейді, оларға көптік, тәуелдік жалғаулары да қосылмайды. Егер бұл қосымшалардың бірі сын есімге қосылса, онда ол заттанып, субстантивтеніп кетеді. Септік, көптік және тәуелдік категориясы сын есімге емес, зат есімге тән құбылыс. Сын есімнің бұл ерекшелігі оны зат есімнен бөлек дербес сөз табы екенін айқындай алады. Мысалы: Біреуі көк, біреуі жер тағысы адам :шін бастысып қызыл қанға.Осы сөйлемдегі қызыл сын есім, ал қызылға қонған қарғадай деген сөйлемдегі қызылға зат есім мағынасында қолданылған. Сондай-ақ Жақсыға асық бол, жаманнан қашық бол деген сөйлемдегі жақсыға, жаманнан деген мысалдардан септік жалғаулары қосылған сын есімдер сындық мағынасын жоғалтып, зат есімге ауысады, яғни заттанып кетеді. Бұл сын есімдер бұрынғы лексикалық мағынасын жоғалтып, зат есім болып сындық қасиетінен біржолата ажырайды.

2. Қазақ тіліндегі сын есім категориясының өзіне тән ерекшелігінің бірі-олардың морфологиялық формаларының, шырай жұрнақтарының болуы. Шырайлар тек сын есімнің жеке өз басына тән. Мысалы: көгірек, бойшаңырақ, өзгешерек деген сөздер салыстырма мағынаны білдіріп, сын есімнің шырай т:рін жасап тұр. Бұл формалар -рақ, -рек негізінен сапалық сын есімдерге жалғанады, басқа сөз таптарында қолданылмайды, сонда ол сын есімнің жеке белгісі болып есептеледі.

3. Сын есімнің :шінші ерекшелігі -т:ркі тілдерінде олардың қап-қара, сап-сары тәрізді к:шейтпелі формасының болуы. К:шейтпелі форма да сөз

жақтық мағынасына қарай жалғанады. Мысалы: Оқушы менмін, тыңдаушы сенсің дегенде грамматикалық бастауыштар III жақта да, баяндауыштар I II жақтарда айтылған. I, II жақ жіктеу есімдіктері ерекше бір жағдайда болмаса тәуелденбейді, тек III жақтық есімдік ғана тәуелденеді. Мысалы, ол - олым, оныңыз, онысы

Сілтеу есімдіктері. Сілтеу есімдіктеріне бұл, осы, сол, анау, мынау, сонау, осынау, ана, мына, сонау деген сөздер жатады. Бұл есімдіктер негізінен алғанда сілтеу, көрсету, нұсқау сияқты шарттарды білдіріп, қай, қайсы деген сұрақтарға жауап беретін аттрибутивтік сөздер. Дегенмен сілтеу есімдіктерінің барлығының мағыналары бірдей бір дәрежеде бола бермейді. Сілтеу есімдіктерінің мағыналарын екі тұрғыдан қараған жөн. 1. Сілтеу есімдіктерінің мағыналарын кеңсітік аралықты я топографиялық кеңістікті білдіру тұрғысынан қарау, 2. Олардың мағыналарын уақыт аралығын я хронологиялық мерзімді білдіру тұрғысынан қарау қажет.

Топографиялық кеңістікті білдіру тұрғысынан қарағанда жіктеу есімдіктері мынадай екі т:рлі жікке бөлінеді: Осы, бұл, мына, мынау, осынау, міне есімдіктері жақындағы затқа я құбылысқа нұсқау :шін қолданылады да ол , сол, сонау, т:у есімдіктері сәл де болса алысырақтағы заттар мен құбылыстарға нұсқау :шін қолданылады.

Сілтеу есімдіктерін хронолоиялық тұрғыдан қарағанда бірде нұсқай айтылатын заттар мен құбылыстарға сөйлеу кезеңінен бұрын белгілі болып ескертілген, соларқылы сөйлеуші мен тыңдаушыға белгілі болған жағдайда қолданылса, бірде өзінен кейінгі сөздермен т:сіндірілетін яғни кейінірек баяндалып сыры ашылатын мәнде қолданылады.

Сілтеу есімдіктері таза аттрибутивтік к:йде тұрғанда ешуақытта септелмейді, көптелінбейді және тәуелденбейді. Олар заттық ұғым беріп субстантивтенгенде ғана септік, тәуелдік және көптік жалғауларды қабылдайды. Бұлардың септелуі жіктеу есімдіктеріне ұқсас болады.

Сұрау есімдіктері. Сұрау есімдіктері мыналар: кім? не? неше? қай? қандай? қанша? қалай? қашан? Бұлардан басқа да бірнеше с:рау есімдіктері бар. Бірақ олар белгілі жолдармен жоғарыда көрсетілген негізгі сұрау есімдіктерінен жасалған есімдіктер. Мысалы нешеу? нешінші? деген сұрау есімдіктері сан есімдердің морфологиялық формаларына сәйкестеніп, демек сан есімнің қосымшалары арқылы неше деген негізгі сұрау есімдігінен жасалған.

Қайсы? қайдан? қайда?-сияқтылар қай? деген негізгі сұрау есімдігінен туған. Қалай есімдігіндегі жұрнақ -лай (осылай, солай) қосымшасымен байланысты, сонымен қай ? қайсы? қайда? қайдағы?

субстантивтік есімдіктер сөйлемнің барлық м:шесі болатын болса, аттрибутивтік есімдіктер негізінде анықтауыш болып қызмет атқаруға бейім тұрады да, сөйлемнің өзге м:шелерінің қызметін тек субстантивтенген жағдайда ғана атқара алады.

Қазақ тілінде есімдіктер сан жағынан көп емес, небәрі алпыс - жетпіс сөз. Бірақ олардың атқаратын қызметі орасан зор.

Мағыналарына қарай есімдіктер мынадай топтарға бөлінеді: жіктеу есімдіктері, сілтеу есімдіктері, сұрау есімдіктері, өздік есімдігі, белгісіздік есімдіктері, болымсыздық есімдіктері,жалпылау есімдіктері.

Жіктеу есімдіктері. Жіктеу есімдіктеріне мен, сен, ол, біз, сендер, сіздер, олар деген сөздер жатады. Жіктеу есімдіктері сан жағынан аз болғанымен, қызметі жағынан есімдіктердің ішіндегі аса жиі қолданылатын тобы. Жіктеу есімдіктері :немі жақтық ұғыммен байланысты келеді. Сол себепті олар ылғи адаммен байланысты, демек, сөйлеуші, тыңдаушы және бөгде кісі деген ұғымдармен байланысты қолданылады.

Жіктеу есімдіктерінің ІІІ жағы әдетте, сілтеу есімдігімен ортақ болып келеді. Қазақ тіліндегі жіктеу есімдігінің ІІІ жағы деп есептелетін ол деген сөз кейде сілтеу есімдігі ретінде жұмсалады.

Жіктеу есімдіктерінің белгілі бір жақты нақтыетіп көрсетуі әрқашан сөйлеуші адаммен тағыз байланысты болады, демек, сөйлеушінің өзге адамдарға қатынасы қай дәрежеде болатындығына орай және соған лайықты анықталыр отырылады. Мысалы, екі кісі өзара әңгімелесіп отыратын жағдайда олардың қайсысы сөйлеуіне байланысты жақтық ұғым да ауысып отырады. Яғни, сөйлеуші адам қолданатын {мен} І жақ, екінші адам сөйлегенде {сен}ІІ жақ болып кетеді{ керісінше, алғашқы тыңдаушы екінші кісі қолданған {сен} ІІ жақ деген ұғым ауысып І жаққа {менге} айналады.

Есімдіктердің де септелу ж:йесі басқа есімдермен негізінде бір ізді болғанымен, олардың әр тобына тән кейбір ерекшеліктері де жоқ емес. Мысалы жіктеу есімдіктерінің жекеше т:рлері төмендегіше септеледі:

Атау: мен, сен, ол,
Ілік: менің, сенің, оның,
Барыс: маған, саған, оған,
Табыс: мені, сені, оны,
Жатыс: менде, сенде, онда,
Шығыс: менен, сенен, онан,
Көмектес: менімен, сенімен, онымен,

Жіктеу есімдіктерінің жіктелуінде де ерекшелік бар. Оларға жіктік жалғаудың барлық жақтарының қосымшалары қосыла бермейді. Баяндауыштың (жіктік) жалғау жіктеу есімдіктері баяндауыш қызметінде жұмсалғанда, бастауыштың жақтық мағынасын қармастан баяндауыштың

таптарының ішінен тек сын есімге тән. Бұл к:шейтпелі форма сын есімді басқа сөз таптарынан ажырататын белгінің бірі болып табылады. Мысалы: Жап-жас бала екен десек, тап-тас екен немесе ап-ағаш екен деп айтуға болмайды, керісінше тастай немесе қап-қатты болады.

4. Сын есім өзінің семантикалық мағынасы арқылы да басқа сөз таптарынан ерекшеленеді. Заттың сынын білдіре отырып, сын есім кейде қимылдың сынын көрсететін :стеумен астасып келеді. Бұл жағдайда сын есімнің ерекшелігі-сын есім :стеу қызметінде жұмсала отырып, өз мағынасын жоймайды, яғни сын есім болып тұрады. Мысалы: Жақсы бала жақсы оқиды дегенде бірінші жақсы бала деген зат есімнің сапасын анықтаса, екінші жақсы қимылдың сапасын білдіреді. Осы екі жерде жақсы өзінің негізгі мағынасын сақтап, сын есім болып тұр. Сондай-ақ жалпы т:ркі тілдерінде , сондай-ақ қазақ тілінде сын сын есім тек зат есімді ғана анықтап қоймай, кейде :стеу сияқты етістік баяндауышты анықтай алатынын көрсету қажет: Ауыл алыста қалды және ауыл алыс қалды дегендегі бірінші сөйлемде алыста мезгілдік, мекендік ұғымды білдіретін сөздерге жалғанып, :стеу мағынасын жасайтын жатыс септігінің -та формасын қосып алған зат есім болса, екінші сөйлемде алыс етістікті анықтап пысықтауыш қызметін атқарып тұрғанымен өзінің сапалық сынын, қасиетін сақтап отыратындықтан, сын есім болып есептеледі.

Сын есімнің кейбір тобы заттың т:рін, т:сін, сапалық, көлемдік белгісін, қасиетін білдіретін болса, ендігі бір тобы белгілі бір заттың жай-к:йін, құбылыстың, қимылдың сындық сипатын, қарым-қатынасын білдіреді: сұр, сары,ақ, қызыл, жақсы, жаман,таулы, к:згі, қалалық, ұшқалақ т.б. Заттың, нәрсенің т:р-т:сін (ақ, сары), сапасын (жақсы, жаман), салмағын (ауыр, жеңіл) көлемін (кең , тар, ұзын), белгісін (соқыр, б:кір, ақсақ) сипатын (жұмсақ, майда, ұлпа) т. б. білдіреді. Осы тұрғыдан қарағанда сын есім көбінесе анықтауыш қызметін атқарады. Мысалы: С:йкімді болат қанжар тұрсын жайнап т.б.

Семантикалық мағыналары мен грамматикалық ерекшелкітеріне қарай қазақ тіліндегі сын есім екіге бөлінеді: 1) сапалық сын есім, 2) Қатыстық сын есім.

Сапалық сын есімдер қосымшаларсыз, өзінің мағынасы жағынан тікелей заттың сынын білдіреді: қызыл, жасыл, ақ, қара, жаман, ауыр т.б. Қазіргі қазақ тілінде негізінен сапалық сын есімдерге ғана қосылатын шырай жұрнақтары бар. Мысалы: -ғай, -ғылтым, -шыл, ғылт т.б. Жұрнақта тек т:сті білдіретін сапалық сын есімдерге бұлардан басқа да сындық белгінің әр т:рлі реңін білдіретін ұлғайту, кішірейту, солғындықты көрсететін жұрнақтар яғни шырай формалары талғамай жалғамай жалғана береді. Мысалы: қалыңдау, қалыңырақ, жіңішкелеу.

Сапалық сын есімде негізінен заттық мағына болмай, ол тек логикалық, абстракт мағынада жұмсалады.Мысалы, ақ деген сөз ешбір затпен байланысы жоқ. Ол сөз тек ақ т:сті білдіреді. Сапалық сын есімдер жалпы сын есім атаулының негізгі ұйтқысы, қазығы есебінде қызмет етеді, өйткені сын есімге тән негізгі ерекшеліктердің қай-қайсысы болса да сапалық сындардың бойынан табылады. Және сын есімнің туынды формаларын, шырай тұлғасын жасауға негіз болады. Демек, сапалық сын есімдер дегеніміз морфологиялық құрамы жағынан негізгі сындар, өздерінің лексика-семантикалық мағыналары арқылы, ешбір қосымшаларсыз тұрып заттың әр т:рлі сапа, сын сипатын тікелей білдіретін т:бір сөздер болып есептеледі. Мысалы: Ақ, қарақ, нық, биік, кіші тәрізді сөздер одан әрі ажыратылмайды.

Қатыстық сын есімдер. Басқа т:ркі тілдеріндегідей қазіргі қазақ тіліндегі қатыстық сын есімдер өздері жасалған т:бір сөздердің мағынасымен сыбайлас келіп, сол заттың, жай - к:йдің белгілерін көрсетеді яғни белгілі бір заттың белгісін басқа бір заттың, істің қатысы арқылы білдіреді. Қатыстық сын есімдер сын есімнің әр т:рлі жұрнақтары арқылы басқа сөз таптарының жасалатын туынды сөздер болады. Мағыналық жағынан қатыстық сын есімдер заттың сынын білдіре отырып, белгілі бір сапалық заттың екенін бір затқа я ұғымға қатынасын немесе ондай сапаның жоқтығын яғни затқа не ұғымға қатынасын немесе ондай сапаның жоқтығын, яғни заттың сыртқы т:р мен т:сіне, сыры мен сынына, я ішкі қасиетіне сол сияқты мезгіл мен мекенге, т. б. белгілерге қатысты сындық ұғымдарды білдіреді. Мысалы: қар деген зат есімнен -лы қосымшасын жалғау арқылы қарлы деген қатыстық сын есім жасалады, қарлы тау, қарлы боран, сол сияқты мас, тас, тұз деген сөздерден бай деген мағынадағы малды колхоз, тасты жер, тұзды көл. -шы, -ші, -шаң, -шең, -шыл, -шіл қосымшалары арқылы бір затқа, я құбылысқа қатысты қатыстық сын есімдер жасалады. Мысалы: ұйқы деген сөз зат есімнен соған бейімділікті көрсететін ұйқышыл, сол сияқты - сөз-сөзшең, бой-бойшаң, су-сушыл, тер-тершең-тершіл деген туынды сөздер яғни қатыстық сын есімдер жасалады.

Кісі киімі кіршең, кісі аты тершең. Демек қатыстық сын есімдерге тән қасиет олардың морфологиялық көрсеткіштер арқылы басқа сөз таптарынан жасалуы және өздері жасалған т:бір сөздің мағынасымен байланысып, соған қатысты мағынаны білдіреді.

Қатыстық сын есім дегеніміз-бір заттың, я құбылыстың екінші бір затқа қатынасын көрсететін толық абстракцияланып кеткені, бастапқы заттық төркінімен мағыналас, негізгі ұғыммен байланысты категория. Қатыстық сын есімдер сөз таптарының қай қайсысынан болса да, белгілі бір қосымшалар арқылы жасалады. Қатыстық сын есімнің ерекешелігі болу, келу еді. Көмекші етістіктерінен басқа етістіктермен тркеспейді. Мысалы:

грамматикалық формаларының ешбірін де қабылдамайды.

Есімдіктердің бәріне де тән, бәріне де ортақ деп есептерліктей я танырлықтай белгілі бір ж:йелі формалары немесе өзгеру тәсілдері жоқ. Бұл ерекшелік негізінде есімдіктердің іштей субстантивтік және аттрибутивтік болып мағыналық екі жікке бөлінуімен байланысты.

Есімдіктер шығу төркіні жағынан екі топқа бөлінеді: оның бір тобына өте ерте заманнан келе жатқан байырғы (көне) т:бір есімдіктер енеді де, екінші тобына тіліміздің даму, жетілу процестерімен байланысты, кейінгі замандарда пайда болған, демек, соңғы кездерде туып қалыптасқан есімдіктер жатады.

Алғашқы топқа жататын есімдіктер әрқашан негізгі т:бір сөздер сыпатында болады. Бұған мен, сен, ол, біз, сіз, кім Ұ не Ұ қай Ұ міне, бұл, сол, осы т.б. сияқты қазіргі кезде бөлшектеп талдап жатуды қажет етпейтін т:бір тұлғалы сөздер жатады.

Ескерту: Бұл аталған есімдіктердің ішінен не сөзінен өзгелері тарихи тұрғыдан алып қарағанда, ме-н, се-н, о-л (н), бі-з, сі-з, қа - й (н), кі-м бөлшектенетіні жайында есте болғаны жөн.

Есімдіктердің екінші (жаңа) тобына мынадай :ш т:рлі есімдік сөздер жатады:

Біріншіден, бұған белгілі бір категорияға тән сөздердің мағыналары өзгере келе есімдіктер дәрежесіне ауысуы арқылы, демек, лексикалық жолмен жасалған: бір, бар, біреу, б:кіл, т:гел т.б. сияқты есімдіктер әр, к:ллі, пәлен сиқты басқа (араб, парсы) тілдерінен ауысып енген сөздер жатады.

Екіншіден, морфологиялық тәсіл арқылы жасалған сөздерге сұрау және сілтеу сияқты негізгі т:бір есімдіктеріне мысалы -у элементінің (нұсқау, сілтеу мәнін білдіретін форма) қосылуы арқылы жасалынған мына-у, ана-у, сона-у тәрізді есімдіктер жатса, сонымен бірге, оларға әр қилы формалар арқылы жасалған: барлық, барша, қанша, неше, қандай, нешінші тәрізді есімдіктер де жатады.

:шіншіден, синтаксистік тәсіл арқылы жасалынған есімдіктер тобына бірдеңе, бірнеше, кейбіреу, әлдекім, әлдеқашан, әлдеқайда, әлдеқайдан, әлдеқалай, әрбір, ешкім, ешқайсы, ешқандай сияқты жеке сөздерден құралу арқылы жасалынған к:рделі есімдіктер және кімде-кім, қай-қайсы, бірде-бір сияқты қосарланып қолданылатын к:рделі есімдіктер жатады.

Синтаксистік жағынан есімдіктер әр т:рінің ерекшеліктеріне қарай, демек, қай сөз табының орнына ж:ретініне қарай, бастауыш та, толықтауыш та, анықтауыш та, баяндауыш та болып қызмет атқара береді. Дегенмен, мағыналық ерекшеліктеріне қарай, әрбір есімдік белгілі бір синтаксистік қызметтерге бейім болып отырады. Мысалы,

жақ (сөйлеуші я айтушы болады да), сен-тыңдап, сөйлесіп тұрған адам демек, сөйлеуші мен (менімен) әңгімелесіп отырған адам болып шығады. Сонымен жоғарыдағыдай дара тұрған сөйлемдердегі есімдіктердің дәлді мағыналары бірден айқын болмайды.

Есімдіктердің дәлді мағыналары, егер екі я одан да көп адам сөйлесіп отырған жағдайда (диалогта) қолданылса, сол сөйлемдерден бұрын айтылып, я аталып өткен сөйлемдермен байланысты аңғарылады. Ал ондай есімдіктер монолог т:рінде айтылған я жазылған сөйлемдерде қолданылса, олардың дәлді мағыналары яғни олар туралы мәлімет, сол сөйлемдерден бұрын айтылған я жазылған сөйлемдермен байланысты анықталады. Мысалы: Мен жаратпаған атшыға қарап едім, ол {тек} отыр дегендей басын шайқап, ернін тістей қойды деген мысалды алсақ, сөйлемдегі ол деген сөздің дәл кім екенін бірінші сөйлемдегі атшы деген сөзден аңғарамыз. Сол сияқты: кімді айтса, сол келеді деген мақалдағы кімді, сол деген есімдіктердің де кімді нақтылы білдіріп тұрғанын, яғни дәлді мағыналарын бұрынғы сөйлемде аталған адамға қарап барып аңғарамыз. Шынында ол, мен деген есімдіктерді алсақ, әркім я әр адам, ол да, мен де бола алады.

Есімдіктердің мағыналары қаншама жалпы болғанымен, олар (есімдіктер) қандай сөздердің орнына қолданылуына қарай, сол сөздердің негізгі мағыналарына сәйкес (заттық, сындық, сандық т.б.) зат немесе заттық белгімен байланысты ұғымдарға ұштасып жатады. Мысал :шін сен, ол жіктеу есімдіктерін, бұл, сол сілтеу есімдіктерін, кім, не, қай сұрау есімдіктерін алайық. егер осы есімдіктердің негізгі мағыналарын саралап қарайтын болсақ, қандай сөздердің орнына қолданылуына байланысты, біріншіден заттық ұғымды білдіретін сөздердің орнына қолданылатын есімдіктер, екіншіден заттың белгісін білдіретін сөздердің орнына жұмсалатын есімдіктер болып іштей екі жікке бөлінеді. Сонда сен, ол кім, не есімдіктері заттық ұғымды білдіретін сөздердің бұл. Сол, қай есімдіктері белгі атаулының орынбасарлары болып шығады.

Осындай екі жік сөздерді, біріншіден заттық ұғымды білдіретін сөздердің орынбасарлары-субстантивтік есімдіктер, екігшіден заттың белгісін білдіретін сөздердің орынбасарлары-атрибутивтік есімдіктер деген екі салаға бөлінеді.

Морфологиялық жағынан есімдіктер т:рленетін сөздердің тобына қосылады, ал олардың т:рленуінде, жалпы алғанда есімдерге ұқсастықтар болмағанамен, өздеріне тән ерекшеліктері де бар. Мысалы, субстантивтік есімдіктер қолданылуы ретіне қарай зат есімдер сияқты көпteліп те, тәуелденіп те, септеліп те, жіктеліп те қолданыла беретін болса, аттрибутивтік есімдіктер дәл өз мағынасында нағыз сын есімдер ретінде қолданылып тұрғанда, грамматикалық жағынан т:рленбейді, демек,

Ол аурушаң еді. Сен тамақсау болдың

Көптеген сапалық сын есімдер қимылды анықтаса, қатыстық сын есімдер, негізінен :стеу қызметінде жұмсалмайды. Осы сияқты сын есімдер де тікелей етістік пен тірке се бермейді. Мысалы: ауру болды, арық болды дегенде зат есім мағынасында қолданылған. Бұл сөздер негізінен сын есім болғанмен, субстантивтеніп, заттанып кеткен.

Қатыстық сын есімдер морфологиялық тәсіл арқылы да, синтаксистік амал арқылы шырай категориясын жасай алмайды. Мысалы: арбалы кісі деген тіркесті өте арбалы кісі, осы арбалы кісі немесе тым арбалы кісі деп айтуға да болмайды. Ал, сапалық сын есімдер шырай тудыруда барлық шырай фораларын қабылдай береді.

-сыз/сіз арқылы жасалған қатыстық сын есімдер өздері жасалып отырған т:бір білдіретін заттың болмағанын, жоқтығын яғни болымсыз мағынаны білдіреді. Мысалы: тау-таусыз, су-сусыз.

-ғы /қы, й/ кі қосымшасы арқылы жасалған қатыстық сын есімдер т:бір сөздің мағынасына қарай мезгілдік, мекендік мағынада қолданылады. Мысалы: к:з-к:згі, жаз-жазғы қыс-қысқы, көктем-көктемгі т.б. Сонымен бірге бұл жұрнақтар кейде т:бір сөзге тікелей жалғанбай, тек жатыс жалғауының :стіне қосылып, заттың орнын мекенін көрсетеді. Мысалы: Отардағы мал дегенде т:бір отар, -да жатыс септік жалғауы, -ғы қатыстық сын есім жұрнағы, яғни бұл қосымшалар заттың орнын, мекенін білдіріп тұр. Және бұл қосымша алғаш, жаңа тәрізді де :стеу сөздерге жалғанып, сын есім тудырады.

Сөйтіп, қатыстық сын есімдер, көбінесе, басқа сөз сөз табынан жасалған туынды сөздер болып келеді.

Заттың белгісі я сипаты (т:сі, т:рі, сапасы, көлемі, аумағы, салмағы сыры т.б.) біркелкі болмай, рең жағынан әрт:рлі дәрежеде болатынын, демек, сипатының я белгінің бір затта артық, бір затта кем болатынын білдіретін сын есім формалары шырай формалары деп аталады. Заттың сындық белгілерінің бәсеңдік, солғындық реңдерімен мәндерін білдіретін формаларға -ғыл, (-қыл), -қылт, -ғылт, -ғылтым, -қылтым, -ғыш, ғана, -кене, әлдер, -қай, -қан, -ақ, -ек, -шыл,-шіл, -шылтым, -шілтім, -ша, -ше қосымшалары жатады.

Сын есімнің шырайы деп аталатын категорияның мазмұны да, формасы да әлденеше заттың бір т:рлі я біркелкі белгілерінің өзара айырмашылықтарын, демек, сол біркелкі белгілердің бір-бірінен я артық, я кем еккендігін анықтау арқылы туады. Шырай категориясы я бырыңғай ақ, я бырыңғай қызыл, я бырыңғай қара, бырыңғай сары, бырыңғай қоңыр, көк т:сті әлденеше заттардың реңдеріндегі ерекшеліктерді немесе бырыңғай :лкен я бырыңғай кіші деп делініп танылған әлденеше заттардың көлем - аумақтарындағы артық я кемдік дәрежелерін өзара салыстыру

арқылы туады. Әрбір шырайдың өзіне тән мазмұны мен формасы болады. Сонымен тіліміздегі сын есімнің мынадай төрт т:рлі шырайы бар:жай шырай, салыстырмалы шырай, к:шейтпелі шырай, асырмалы шырай. Жай шырай заттың белігісін, т:сін сапасын, көлемін, салмағын, аумағын, тағы басқа сондай негізгі сыр-сипаттарын білдіретін сапалық сын есім жай шырай болып есептеледі. Мысалы: биік тау, :лкен :й, жақсы қағаз. Жай шырай формасы шырайлардың басқа т:рлерін мағына жағынан да, форма жағынан да салыстыратын негізгі форма болып саналады. Салыстырмалы шырай бір заттың сынын екінші заттың сынына салыстырып, сол салыстыратын білгілердің бір-бірінен я кем, я артық екенін білдіреді. Салыстырмалы шырай тудыратын жұрнақтар мыналар:

а) -рақ, -рек, -ырақ, -ірек. Мысалы: Көкше көктен гөрі көгірек тау екен.

ә) -лау, -леу, -дау, -деу Мысалы: Сол ауылда таныстау бір шал бар еді. Бұл екеуі өте өнімді жұрнақтар.

б) -қыл, -ғыл, -қылт, -ғылт- шыл, -шіл, аң. Бұл өнімсіз жұрнақтар. Мысалы: Жігіттің сұрғылт тартқан ж:деу ж:зі енді көкшіл тартқан сияқты.

К:шейтпелі шырай заттың бастапқы сындық қасиетін к:шейте т:седі. Бұл шырай негізгі сын есімдерге к:шейткіш буындарды қабаттастыру арқылы жасалатын өте өнімді форма.

Мысалы: :й іші жап-жарық, ауыз :й тап-таза айнадай. Асырмалы шырай заттың сындық қасиетін я асыра көтереді, я асыра төмендетеді. Асырмалы шырай сын есімдердің алдына аса, өте, тым, тіпті, шымқай, нағыз, ең, ал, орасан, керемет сияқты к:шейткіш :стеу сөздердің тіркесуі арқылы жасалады. Бұл да өте құнарлы тәсіл. Мысалы: Абай -нағыз :лкен реалист ақын.

Шырай жұрнақтары бірінен кейін бірі :стеліп те жұмсала береді. Оның ішінде басқа жұрнақтардың :стіне көбірек жалғанатыны -лау, леу, -дау, -теу жұрнағы. Мысалы: Ақшылдау келген ж:зіндегі кішкене мең ерекше өң беріп, безентіп тұр деген сөйлемдегі -дау жұрнағы кілең басқа шырай жұрнақтарының :стіне қабатталып тұр.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Сын есім дегеніміз не, оның басқа сөз таптарынан айырмашылығы неде ?
2. Сын есімдердің зерттелу тарихы туралы не, білесіз?
3. Сын есімдер мағынасына қарай нешеге бөлінеді?
4. Сапалық сындарға қандай сын есімдер жатады?
5. Қатыстық сын есімдер қалай жасалады, мысалдар келтірің.
6. Сын есімнің шырай категориясына жалпы сипаттама берің.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Аханов К. Грамматика теориясының негіздері. Алматы 1оu5ж
2. Төлеуов Ә. Қазақ тіліндегі зат есім мен сан есім категориясы Алматы, 1оu5ж.
3. Хасенов Ә. Қазақ тіліндегі сан есім категориясы. Алматы, 1оііж
4. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі Морфология. Алматы, 1оо2ж
5. Төлеуов Ә. Сөз таптары. Алматы, 1оо0ж.

ЕСІМДІК. МАҒЫНАЛЫҚ ТОПТАРЫ

Ж О С П А Р Ы :

1. Есімдік туралы т:сінік. Олардың есім сөздерге бірлестік қатысы.
2. Есімдіктің жасалу жолдары.
3. Есімдіктің мағыналық топтары.

Тірек сөздер: есімдік-зат есім, сын есім, сан есімдердің орнына қолданылатын сөз табы, субстантивтік есімдіктер мен атрибутивтік есімдіктер, байырғы есімдіктер (кім, не, сіз, қай), соңғы кезде туып қалыптасқан есімдіктер (өзге, ешкім, әлдекім, кейбіреу, ешқашан), лексикалық, морфологиялық, синтаксистік тәсілмен жасалған есімдіктер туралы., есімдіктің мағыналық топтары: жіктеу есімдіктері, сілтеу есімдіктері, сұрау есімдіктері, өздік есімдік, белгісіздік есімдік, болымсыздық есімдіктері, жалпылау есімдіктері

Есімдіктер есімдер тобына жататын сөз табының бірі. Есімдіктер заттың атын, сынын, санын, я олардың аттарын білдірмейді, бірақ солардың (зат есім, сын есім, сан есімдердің) орнына жұмсалады. Есімдіктер белгілі бір т:сінікті я ойды жалпылама т:рде мегзеу арқылы бұрын айтылған сөйлемге немесе жалпы сөйлеу аңғарына қарай айқындалады. Мысалы Ол Прутковтың барлық афоризмін білетін. Сен қымсынба, артыңда біз бармыз дегендердегі есімдіктердің қайсысының болса да, мағынасы нақтылы емес. Өйткені бірінші сөйлемдегі ол деген сөзден тек бір адамның Прутковтың барлық афоризмін білетінін аңғарғанымыз болмаса, ол адам кім ? Бейсенбай ма, әлде Мұрат па ? Жоқ тіпті біз білмейтін басқа бір адам ба? Әйтеуір оның кім екенін бірден айқын біле алмаймыз. Екінші сөйлемдегі сен, біз дегендерідің де мағыналары нақтылы емес, олар жалпылама т:рде ғана айтылған. Ондай болатын себебі: ол деген сөз мен және сен деген ұғымнан бас қаның бәрін білдіреді. Демек көзбе-көз я бетпе-бет сөйлесіп тұрған екі адамнан басқаның бәрі (адам ба, зат па-бәрібір)-ол болады. Ал, мен тек бірінші

қатысады: -дай, -дей, -тай, -тей, -ер жұрнақтары. Мысалы: Мектепте төрт ж:з елудей бала оқуы керек, Бірер адам машина қасында қалып, бірер адам ең жақын деген ауылға жаяу кетті.

Болжалдық сан есімдердің синтаксистік тәсіл бойынша жасалуының да екі т:рлі жолы бар. Болжалдық сан есімдер есептік сан есімдердің я өзді-өзі қосарлануы арқылы, я жинақтық сан есімдермен қосарлануы арқылы жасалады. Мысалы: :ш-төрт жылғы әдетің, өзіңе болар жендетің. Болжалдық сан есімдердің синтаксистік тәсіл арқылы жасалуына шақты, шамасында, тарта, қаралы, жуық, астам, шамалы сияқты сөздер де қатысады. Мысалы: жиырма шақты сиыр, ж:з қаралы жылқы.

Бөлшектік сан есімдер. Бөлшектік сан есімдер-негізінде таза математикалық ұғымға байланысты туған сөздер. Олар белгілі бір заттар мен құбылыстардың сандық бөлшегін білдіреді. Бөлшектік сан есімдер құрамы жағынан к:рделі болып келеді де, есептік сан есімдердің синтаксистік тәсілмен тіркесе айтылуы арқылы жасалады. Ондай тіркестегі сөздерге тіліміздің қазіргі нормасында қолданылатын белгілі грамматикалық тұлғалардың бірі міндетті т:рде қосылып айтылуы дағдылы заңға айналған. Ал ондай грамматикалық қосымшалар мынадай :ш т:рлі: 1) Бөлшектік сан есімдердің құрамындағы сөздердің бірінші сыңары ілік септік формасында тұрады да, екінші сыңары тәуелдік жалғаулы болып келеді. Яғни олар, іліктесе, матаса байланысқан сөздердің тіркесі болады: :штің бірі. 2) Бөлшектік сан есімдердің құрамындағы сөздердің бірінші сыңары шығыс септік формасында, ал екінші сыңары тәуелдік жалғаулы болып келеді: екіден бірі, мыңнан бірі т.б. 3) Бөлшектік сан есімдердің құрамындағы сөздердің бірінші сыңары шығыс септік формасында, екінші сыңары атау т:рінде қолданылады, бірақ ондайда бөлігі сөзін қосып айту қажет болады: екіден бір бөлігі. Бұдан басқа қазіргі қазақ тілінде жарты, ширек деген бөлшектік ұғымдарды білдіретін сөздер де бар.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Сан есімдердің өзге сөз таптарынан қандай айырмашылығы бар, оның өзіндік белгілері қандай?
2. Сан есімдер морфологиялық құрамына қарай неше топқа бөлінеді?
3. Дара сан есім мен к:рделі сан есімдер дегеніміз не, оларға мысалдар келтірің.
4. Көбейтілмелі сан, қосылмалы сан есімдерге сипаттама берің.
5. Сан есімдердің синтаксистік қызметі қандай Ұ
6. Мағыналарына қарай сан есімдер неше топқа бөлінеді, олардың әрқайсысына сипаттама берің.

Пайдаланылатын әдебиеттер:

1. А.Ысқақов. Қазіргі қазақ тілі. Алматы, Ана тілі.
2. Ә.Төлеуов. Сөз таптары. Алматы.
3. ”. Мусабаев. Қазақ тіліндегі сын есімнің шырайлары. Алматы
4. Шәкенов Ш. Қазіргі қазақ тіліндегі сын есім категориясы. Алматы, 1ou5ж.

САН ЕСІМ. МАҒЫНАЛЫҚ ТОПТАРЫ

Ж О С П А Р Ы :

1. Сан есімнің жалпы сипаты
2. Сан есімнің лексика - семантикалың өзгешеліктері
3. Сан есімнің морфологиялық құрамы
4. Сан есімнің синтаксистік қызметі
5. Сан есімнің мағыналық топтары

Тірек сөздер: сан есімдер- заттың санын, мөлшерін, ретін т.б . білдіретін сөз табы, сан есімдер морфологиялық құрамы жағынан дара және к:рделі сандар болып екіге бөлінеді, сан есімдердің сөйлемдегі негізгі қызметі анықтауыш болу, контексте келу ыңғайына қарай сан есімдер сөйлемнің басқа қызметтерін де атқара береді, мағыналарына қарай сан есімдер алты топқа бөлінеді.

Есімдер тобына жататын сөз таптарының бірі - сан есім. Өзінің мағынасы мен функциясы жағынан сан есім өзге сөз таптарына қарағанда сын есімге біршама жақын. Бірақ сын есім заттың сапасын, сипатын, қасиетін, т:р-т:сін т.б. сыр - сипаттарын білдіретін сөз табы болса, сан есім-заттың сан мөлшерін, ретін, шамасын білдіретін лексика - грамматикалық сөз табы. Мысалы: ақ орамал, жақсы көйлек, жуан ағаш деген тіркестердегі ақ, жақсы, жуан деген сын есімдер мен екі, бес, жиырма деген сан есімдерді бір дәрежеде қарауға болмайды. Өйткені мұндағы ақ, жақсы, жуан сөздері орамал, көйлек, ағаш сияқты заттардың бойына тән әрқилы сындық қасиеттерді көрсетіп тұрса, екі, бес, жиырма сөздері сол заттардың ондай сыр сипаттарының бірін де көрсете алмайды, тек сандық, мөлшерлік жағын ғана демек, олардың сан жағынан қанша екендігін ғана анықтайды. Сан есімдер басқа сөздерге тіркестірілмей жеке-дара айтылғанда, тек абстракт сандық ұғымдардың атаулары ретінде қолданылады. Олардың нақты мағыналары өзге сөздермен қарым-қатынасқа т:сіп айтылғанда ғана айқындалып отырады. Мысалы: Төрт аяғым тең жорғамын, Екі айдың алпыс к:нде ж:зі болар деген сөйлемдерден төрт, екі, алпыс деген сан есімдер аяқ, ай, к:н сияқты зат есімдермен қарым-қатынасқа т:сіп соларды сан жағынан анықтау :шін қолданылған.

Қазіргі қазақ тілінде сан есімдер сияқты мөлшерлік мағынада қолданылатын бір алуан сөздер бар. Олар құрамына қарай жеке-дара сөздер т:рінде де, сөз тіркестері т:рінде де бола береді. Мысалы: жарым, жарты сөздері бөлшектік ұғымдардың жалқы, жалғыз, сыңар, дара сөздері бірлік ұғымдардың центнер, килограмм, тонна, қадақ сөздері салмақ өлшемдерінің, гектар, кубометр сөздері көлемдік өлшемдердің адым, қарыс, кез, метр,шақырым сөздері аралық өлшемдердің және ет асым, қас қаққанша, қас пен көздің арасында, әу дегенше сияқты уақыт, мерзім өлшемдерінің атаулары есебінде қолданылады. Бірақ бұндай сөздер мен сөз тіркестері қаншалықты мөлшерлік мағынада қолданылғанымен, сан есімдер қатарына жатпайды. Морфологиялық сипаттары жағынан сан есімдердің өзіне тән өзге сөз таптарына ұқсамайтын ерекшеліктері бар. Сан есімнің негізгі фун кциясы анықтау қызметі болғандықтан, ол :немі анықтайтын сөздерінен бұрын қолданылады, бірақ ешқандай морфологиялық өзгеріске т:спейді,демек сан есімдер өздерінің әрі табиғи, әрі негізгі функциясы болып есептелетін сандық, сан-мөлшер мағыналарында қолданылғанда тек атау формасында ғана айтылады да, ешбір өзгеріске т:спейді. Сан есімдер тек субстантивтенгенде ғана т:рленіп әр алуан өзгеріске т:седі. Демек көптеліп те тәуелденіп те септеліп те және жіктеліп те қолданыла береді. Сан есімдердің тек өздеріне ғана тән кейбір формалары бар. Ондай формаға -ыншы, -інші, -ау, -еу, -ер аффикстері жатады. Бұл аффикстер өзге сөз топтарынан жаңа туынды сын есімдер жасай алмайды, тек негізгі сан есімдерге жалғанып олардан туынды формалар ғана жасай алады. Бірақ сан есімдердің өзге сөз таптарына ауысып отыру қабілеті к:шті. Сан есімдер морфологиялық құрамына қарай негізгі сан есімдер және туынды сан есімдер болып екіге бөлінеді. Негізгі сан есімдер қатарына тек ғана есептік сандар жатады да, туынды сан есімдер осы негізгі есептік сан атауларына жоғарыда аталған -ыншы, -ау, -ер, -тай қосымшалары қосылу арқылы жасалады. Мысалы: бір - бірінші, бір-бірер, екі-екінші т.б. Сан есімдер іштей дара сан және к:рделі сан болып бөлінеді. Дара сандардың атаулары аса көп емес, олардың бар болғаны - жиырма шақты ғана сөз: бір-он, жиырма, отыз, қырық, елу, алпыс, жетпіс, сексен, тоқсан, ж:з, мың. К:рделі сан есмідер осы аталатын дара сан атауларының әр алуан жолмен тіркестіріле қолданылуы және қосарлана айтылуы арқылы жасалады. Демек, к:рделі сан есімдер іштей 1) Негізгі сан атауларының тіркесіп айтылуы, 2) Негізгі сан атауларының қосарланып айтылуы арқылы жасалған к:рделі сандар болып екіге бөлінеді. К:рделі сан есімдердің дара сан атауларының тіркесулері арқылы жасалатын ж:йесінде негізгі тәсіл ретінде қалыптасатын мынадай екі т:рлі жолы бар: 1) Дара сандардан жасалатын к:рделі сандардың құрамы бір саннның:стіне басқа бір санды

Реттік сан есімдер де дәл өз мағынасында қолданылған да, ешқандай өзгеріске енбейді, субстантивтенген жағдайда ғана оларға көптік, тәуелдік, септік жалғаулары қосылады. Мысалы: Біреулері қара қоңыр бешпенттерін екіншілері жамаулы сұр шекпендерін киген.

Жинақтық сан есімдер. Жинақтық сан есімдер бірден жетіге дейінгі есептік сан есімдерге -ау, -еу аффиксінің қосылуы арқылы жасалады. Бұндай сөздердің негізгі мағынасы абстракт сан мөлшерін білдіретіндіктен, олар :немі субстантивтеніп жеке қолданылады. Мысалы: Атадан алтау, анадан төртеу, жалғыздық көрер жерім жоқ.

Жинақтық сан есімдер ешқашан да к:рделі т:рде қолданылмайды. Жинақтық сан есімдер субстантивтеніп қолданылатындықтан, оларға сөз т:рлендіретін грамматикалық формалардың бәрі де қосыла береді. Бірақ солай бола тұрса да, жинақтық сан есімдерге сол грамматикалық формалар бір ізбен жалғанбайды. Жинақтық сан есімдерден лексикалық, морфологиялық және синткаксистік тәсілдер арқылы біраз жаңа сөздер жасалған.Ондай сөздер сан есім категориясының өз құрамында қалып қоймай көбінесе өзге сөз топтарына ауысып отырады. Синтаксистік тәсіл бойынша жинақтық сан есімдерден тек қосарлау арқылы ғана жаңа сөздер жасауға болады. Мысалы: Ақтылы-көктілі көбелектер екеу-екеу жарысып ойнайды.

Топтық сан есімдер. Топтық сан есімдер есептік, жинақтық, болжалдық сан есімдерге қазіргі кезде шығыс септікке тән грамматикалық мағынадан біржола қол :зген -дан, -ден, -тан, -тен аффиксін қосы арқылы жасалады да, біркелкі заттар мен құбылыстардың сан мөлшерін топтап көрсетеді. Мысалы: Бір т:н отырып ел адамдарын төрттен, бестен жиып алып барлығын бір т:рлі іс тапсырған. Морфологиялық құрамы жағынан топтау сан есімдері дара да, к:рделі де болады. Дара т:рі екіден, оннан, ж:зден, мыңнан сияқты жеке сөздермен айтылса, к:рделі т:рі он бестен, жиырма алтыдан, елу :штен деген сияқты сан есімдердің тіркесіп келуі арқылы немес :ш-:штен, жиырма-отыздан сияқты қосарланып келуі арқылы айтылады. Топтық сан есімдерге сөз т:рлендіретін формалар да, сөз тудыратын формалар да қосылмайды.

Болжалдық сан есімдер. Болжалдық сан есімдер белгілі бір заттар мен құбылыстың сан мөлшерін дәл атамай, тұспалдап ғана шамамен атайтын сөздер. Мысалы :Базаралының қасында бес-алты кісі қалған. Болжалдық сан есімдер морфологиялық тәсіл арқылы да, синтаксистік тәсіл арқылы да жасалады. Олар бірінші, есептік сан есімдерге әр т:рлі қосымшалар қосылу арқылы жасалса, екінші, не есептік сан есімдердің өзара қосарлануы арқылы не есептік сандар мен жинақтық сан есімдердің қосарлануы арқылы жасалады. Болжалдық сан есімдердің морфологиялық жолмен жасалуына мынадай жұрнақтар

Есептік сан есімдерден туатын жаңа сөздер екі жолмен жасалады.

1. Есептік сандардан жасалатын жаңа сөздердің бір алуандығы өзге сөз топтарына ауыспай, сан есім категориясының өз құрамында қалып отырады. Мұндай жаңа сөздердің жасалуының екі т:рлі жолы бар: морфологиялық және синтаксистік жол.

2. Есептік сан есімдерден жасалатын жаңа сөздердің бір алуандары өзге сөз топтарына ауысып отырады. Мұндай жаңа сөздердің жасалуының :ш т:рлі жолы бар: лексикалық, морфологиялық, синтаксистік жол.

есептік сан есімдерден басқа сөз топтарына ауысып отыратын жаңа формалардың морфологиялық тәсіл бойынша жасалуына мынадай қосымшалар қатынасады:

1. -дық, -дік, -тық, -тік қосымшалары арқылы есептік сан есімдерден әрі зат есім, әрі сан есім ретінде қолданылатын жаңа сөз жасалады: екілік, төрттік, тоқсандық, мыңдық.

2. -ті (тек бес сөзіне қосылады), -кіл (тек :ш, төрт сөзіне қосылады) қосымшалары арқылы есептік сан есімдерден сын есім сөздер жасалады. (бесті ат, төрткіл)

3. -ла, -ле қосымшасы тек жинақтық сан есімдерге жалғанады да, туынды етістік формаларын жасайды: екеуле, екеулеп.

Қазіргі тілімізде бесбармақ ет, елу басы, алты бақан сияқты зат есімдер~ екі ұшты, екі ұдай, екі ж:зді сияқты сын есім сөздер~ :шеу ара, екі талай сияқты :стеу сөздер бар. Бұл к:рделі сөздер де- әуелде есептік сан есімдер мен өзге сөз таптарының :немі тіркесіп қолданылуы негізінде лексикаланып қалыптасқан.

Есептік сан есімдердің ішінде бір сөзінің алатын орны ерекше.бір сөзі есептік сан есімдерден жаңа сөздер амал-тәсілдердің, бәріне т:гел қатнасады. Бұл сөзден басқа қосымшалар арқылы да әр т:рлі жаңа сөздер жасалады. Бір сөзінен лексика-семантикалық тәсіл арқылы басқа сөз табына ауысқан формаларда бар. бір сөзінен басқа сөз табына ауысқан жаңа сөздер жасалуға лексика-семантикалық жол да, морфалогиялық жол да және синтаксистік жол да жетекші болған. Мысалы: Біреу тойып секіреді, біреу тоңып секіреді.

Реттік сан есімдер. Реттік сан есімдер есептік сандарға -ыншы, -інші аффиксін қосу арқылы жасалады да, белгілі бір заттар мен құбылыстардың сандық ретін білдіру :шін қолданылады. Мысалы: болат бесінші класта оқып ж:р.

Реттік сан есімдер де морфологиялық құрамы жығынан дара және к:рделі болып келеді де, к:рделі сан есімдерде -ыншы, -інші қосымшасы тіркестегі ең соңғы санға жалғанады. Мысалы: Солардың ішінде ең жақсылары он алтыншы, он жетінші нөмірлері екен.

қосу жолымен, яғни белгілі бір санға келесі бір қажетті санды қосып айту жолымен жасалады. Ондай к:рделі сан есімдер белгілі бір ж:йе бойынша құрастырылған жай қосылғыш сандардың қосындысы есебінде қабылданады да, қосындысы есебінде танылады. Мысалы: он бір , сегіз ж:з сексен бес. К:рделі сан есім жасаудың бұл жолын қосылмалы жол деп атауға болады. 2) Дара сандардан жасалатын к:рделі сандардың құрамы бір санды басқа бір санға көбейту жолымен, яғни белгілі бір санды келесі бір санға көбейту еселеу жолымен жасалады. Ондай к:рделі сандар белгілі бір көбейгіш сан мен көбейткіш сандардың көбейтіндісі есебінде қабылданады және солай танылуы тиіс. К:рделі сандар жасаудың бұл жолын көбейтілмелі жол деп атауға болады. Бірақ қосылмалы және көбейтілмелі к:рделі сан есімдердің жасалу амалдарының да өзіндік ерекшеліктері бар: 1) к:рделі қосылмалы сандар тек он бірден басталады да, тоқсан тоғызға дейін жетіп, одан ж:з санын аттап өтіп, ж:з бірден қайта басталады да, тоғыз ж:з тоқсан тоғыз дейін қамтып одан мың санын аттап өтеді де әрі қарай жалғаса береді. 2) к:рделі қосылмалы сандар :немі жоғары дәрежелі сандардан басталып, төмен дәрежелі сандармен аяқталады. Мысалы ~ он бір, елу тоғыз т.б. К:рделі көбейтілмелі сандар керісінше, :немі төмен дәрежелі сандармен басталып, жоғары дәрежелі сандармен аяқталып отырады. Мысалы: алты ж:з, сегіз ж:з, төрт мың деген к:рделі сан есімдердің құрамындағы сандар ылғыи төмен дәрежелі сандардан басталып жоғары дәрежелі сандармен аяқталып отырған. Көбейтілмелі сандар негізінде екі ж:зден басталады да, тоғыз ж:зге барып, екі мыңнан қайта басталып тоғыз мыңға дейін барады. Сонда көбейтілмелі к:рделі сан есімдердің құрамындағы сандар ылғи төмен дәрежелі сандардан жоғары дәрежелі сандармен аяқталып отырған. Көбейтілмелі к:рделі сан есімдерді іштей ж:здік көбейтілмелер және мыңдық көбейтілмелер деп екіге бөліп қарауға болады. К:рделі сан есімдердің құрамында көбейтілмелі сандар мен қосылмалы сандар араласа қолданылатын кездер де болады. Мысалы: :ш мың тоғыз ж:з елу бес деген к:рделі сан санның құрамындағы :ш мың мыңдық көбейтілмелі санда, тоғыз ж:з ж:здік көбейтілмелі сан, ал он бес қосылмалы сан. Олай болса бір к:рделі сан есімнің құрамында әрі көбейтілмелі, әрі қосылмалы сандар бірге тіркесе қолданыла береді. К:рделі сан есімдердің мұндай т:рін аралас к:рделі сан есмідер тіркесі деп атайды. Сонымен жаратылыс мен жасалу ж:йесі жағынан сан есімдер дара және к:рделі болып бөлінеді. Дара сан есімдер қатарына бір, екі, :ш, он, ж:з, мың сияқты сан есімнің бастапқы шыға бастаған кезінен, жаратылысынан табиғи сан атаулары мен кейінгі замандарда кірігіп қалыптасқан алпыс, жетпіс, сексен сияқты сан есімдер жатады, к:рделі сан соңғы сөзіне қосылады. Мысалы: Он бірде биыл боламыз.

есімдер тобына төрт-бес, он-он бес сияқты қосарлы сөздер, әр алуан қосылмалы сандар, ж:здік, мыңдық көбейтілмелі-қосылмалы аралас сандар жатады.

Қазіргі қазақ тілінің нормасында бірігіп айтылатын алпыс, жет. Өйткені жинақтау сандары тіліміздің қазіргі нормасында с, сексен, тоқсан сан есімдері де бір кездерде алты хон, жеті хан, сегіз хон, тоғыз хон сияқты тіркестерден құралған сандар.

Сан есімнің сөйлем ішінде атқаратын негізгі қызметі-анықтауыш болу. Өйткені сан есімдер сан мөлшерін, сан ретін, сан шамасын білдіру сияқты өздеріне тән негізгі қызметті атқарғанда, :немі анықтауыш болады да, анықтайтын сөзінің алдында қолданылады, яғни сөйлемдегі сан есімдермен байланысатын сөздер қабыса байланысса да, жанаса байланысса да орын жағынан ылғи сан есімдерден кейін қалып отырады. Сан есімдердің өзге сөздермен байланысудағы бұл тәртібіне тек жинақтық сандары ғана бағынбайды. Өйткені жинақтау сандары тіліміздің қазіргі нормасында сөйлемде :немі субстантивтік рольде қолданылатын болып ауысқан да, анықтауыштық қызметтен м:лде алшақтап кеткен. Әдетте сан есімдер тек зат есімдерді ғана анықтайтын не заттың ғана сан мөлшерін білдіретін сөздер есебінде қаралады. Шынында сан есімдер тек зат есімді емес, сонымен қатар, зат есімнен жасалған туынды сын есімдердің де, етістік сөздердің де сан мөлшерін білдіре алады. Сан есімдердің осылайша, зат есімдерден, өзге сөз топтарынан, демек, туынды сын есімнен,, етістіктен бұрын тұрып, олар арқылы аталатын ұғымдардың сан мөлшерін білдіре қолданылуы олардың пысықтау функциясында да жұмсала алатындығын аңғартады.

Сан есімдер туынды сын есімдердің сан мөлшерін білдіре қолданылғанда, сөйлемдегі белгілі бір анықтайтын атрибутивтік сөздің анықтаушысы, яғни анықтаушының анықтауышы ретінде де қолданылады. Мысалы Шолпан ол кезде төрт балалы әйел еді дегендегі төрт сөйлемдегі ой төрт әйел туралы емес, төрт балалы әйел туралы айтылып отыр.

Сан есімдер контекске байланысты субстантивтеніп қолданылғанда, сөйлемнің барлық м:шесінің де қызметін атқара алады. Сан есімдер сөйлемдегі сөздердің барлығымен бірдей қарым-қатынасқа т:се бермейді. Демек, тікелей кез келген сөздер мен жапа-тармағай тіркесе бермейді. Олардың тікелей тіркесетін негізгі сөздері-зат есімдер, зат есімнен жасалған туынды сын есімдер және етістіктер ғана өзге сөз топтарынан басқа да сөздерді талғамайтын ғана, ақ демеуліктерін атауға болады. Ал сан есімдердің өзара бір-бірімен тіркесуі к:рделі сан есімдерде кездеседі.

Сан есімдер семантикалық-морфологиялық және синтаксистік жағынан іштей алды-алдына жеке категориялар ретінде танырлықтай бірнеше толпқа бөлінеді. Сан есмідердің осылайша іштей жіктелетін

топтарының кейбіреуі заттың, зат есімнен туған сынның немесе амалдың дәл санын, я есебін білдіретін болса, кейбіреуі ретін білдіреді. Ал :шінші бір тобы сандық ұғымның бөлшегін, төртінші бір тобы заттарды топтап көрсету деген сияқты әр қилы жақтарын қамтиды. Осындай тұрғыдан қарағанда сан есімдер есептік сан, реттік сан, болжалдық сан, жинақтық сан, топтық сан, бөлшектік сан болып алты топқа бөлінеді.

Есептік сан есім. Есептік сан есімдер жалпы заттың, зат есімнен туған сындық белгінің немесе іс-әрекет, амалдың ұзын-ырға саны, сандық мөлшерін білдіру :шін қолданылады. есептік сандардың қатарына сан есімдердің өзге топтарының жасалуына негіз болатын табиғи сандар жатады. Ол сандар дәрежесіне қарай, бірлік сандар, ондық сандар, ж:здік сандар және мыңдық сандар болып бірнеше жікке бөлінеді. Бірлік сандар тобына бірден тоғызға дейінге тоғыз сөз жатады: бір, екі, :ш, төрт, бес, алты, жеті, сегіз, тоғыз. Ондық сандар тобына оннан ж:зге дейінгі ондық атаулыры есебінде жұмсалатын тоғыз сөз жатады: он-тоқсан.

Ж:здік сандар тобына ж:зден тоғыз ж:зге дейінгі ж:здік атаулары есебінде қолданылатын к:рделі тоғыз сөз жатады: бір ж:з-тоғыз ж:з. Мыңдық сандар тобына мыңнан ж:з мыңға дейінгі мыңдық атаулары есебінде жұмсалатын к:рделі он бір сөз жатады: бір мың-тоғыз мың, он мың, ж:з мың.

Есептік сан есімдер құрам жағынан дара және к:рделі болып екі жікке бөлінеді. Дара етістік сандардың қатарына бірлік атаулары мен ондық атаулары және ж:з, мың сөздері жатады да, к:рделі есептік сандардың тобына ж:здік атаулары мен мыңдық атаулары және әр-алуан к:рделі т:рлерінің бәрі де жатады. Есептік сандар тікелей тиісті мөлшерді білдіру :шін қолданылғанда, ешқандай морфологиялық өзгерістерге т:спейді. Олар сөз т:рлендіретін аффикстерді субстантивтенген жағдайда ғана қабылдайды.

Есептік сандар белгілі бір затты ұғымды бойына сіңіре отырып, әрі сан , әрі зат ұғымын бірдей қабаттастыра білдіргенде ғана және белгілі бір санның сандық атауы есебінде жұмсалғанда ғана субстантивтенеді. Мысалы: Екіні екіге қосса-төрт болады дегендегі екіні, екіге деген есептік сан есімдер ешқандай заттың сан мөлшерін білдіріп тұрған жоқ, тек белгілі бір сандардың атауы, солардың аты дәрежесінде жұмсалады.

Есептік сан есімдер субстантивтене қолданылған жағдайда сөз т:рлендіретін аффикстердің бәрін де қабылдай береді.

Есептік сан есімдерге субстантивтенетін болса, септік жалғаулары жа жалғанады. Бірақ ондай да септік жалғауы к:рделі сан есімнің ең соңғы сөзіне қосылады. Мысалы: Он бірде биыл боламыз.